रङ्गाभिनन्दनम्

संस्कृतभाषायाः व्यावहारिकीत्वे पाणिनीयशास्त्रे गमकानि

अथ संस्कृतभाषा कदाचिद्व्यावहारिकी बभूव उत नेति विचार्यते। कुतः पुनरियं विचारणा? अत्र हि विपश्चितो विवदमाना दृश्यन्ते। कदाचिदेषा व्यावहारिकी न बभूव, केवलं पण्डितैः बुद्धिपूर्वं परिकल्पितैषा शास्त्रग्रन्थप्रणयने परमुपयुक्तेति केचित्। यदि व्यावहारिकी तर्हि ब्राह्मणेष्वायत्ता, न त्वन्यैर्व्यवहृतेति च। अद्यत्वे पुनः क्वापि व्यावहारिकी नास्तीत्येतदेव अस्य विवादस्य मूलम्।

लोकव्यवहारगोचरा न बभूवेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत्, उच्यते। या त्वेषा व्यवहारभाषा तस्यां दृश्यमानानि लक्षणानि नात्र संस्कृतभाषायां परिदृश्यन्ते। भाषायाः क्लिष्टत्वात्, व्यवहारेऽदृश्यमानत्वात् नैषा व्यवहारयोग्येदानीमपि। तस्मात्पूर्वमप्येवमेवेति।

अत्रेदं वक्तव्यम्। क्लिष्टत्वं तावदनैकान्तिको हेतुः। अद्यतनीय-व्यवहारोपयुक्तभाषास्वपि क्लिष्टत्वस्य दुरपह्नवत्वात्। या त्वेषा अस्माकं मातृभाषा ययास्माभिर्लीलया व्यवह्रियते, सा भवत्यन्येषां क्लिष्टा। मातृभाषाः समकालवृत्तयोऽन्या अपि भाषा दैनन्दिनिकव्यवहारगोचरा इति भूयसा श्रूयमाणाः सौलभ्यमावहन्ति अध्येतुम्। पाश्चात्त्यानां कर्णाटक-भाषा सर्वथा क्लिष्टा भासते।

कानि पुनः पाणिनीयशास्त्रे सन्ति गमकानि यानि संस्कृतवाण्या व्यावहारिकीत्वं साधयितुमलम्? तान्येव क्रमशो निदर्शयामः। अत्र पाणिनीयशब्देन अष्टाध्यायी, तद्वार्तिकम्, महाभाष्यञ्च विवक्षितम्।

अष्टाध्याय्यां तावदाचार्यः पाणिनिश्छन्दसि भाषायाञ्चेति द्वेधा विभज्य शब्दानन्वाचष्टे। तत्र भाषाशब्देन लौकिकी भाषा गृह्यते। लौकिकी

व्यावहारिकी चेत्ययमर्थः कथं ज्ञायते ? भाष्यकारो हि 'अथ शब्दानुशासनम् ।' केषां शब्दानाम् ? लौकिकानां वैदिकानां चेत्याह । तत्र लौकिकानां वैदिकेभ्यः पृथगुक्तेः लौकिकाः शब्दाः भाषाशब्दा एवेति शक्यविज्ञानम् । लोके विदिता लौकिका इति कैयटः शब्दानां लौकिकत्वं निरवोचत् । तथा च लौकिकत्वं लोकविदितत्वम् । लोकविदितत्वं च शब्दानां भाषाया व्यावहारिकत्वे एव सम्भवतीति ।

इदं सूत्रं परिशील्यताम् । 'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ।' (पा. सू. १-४-१०६) अनेन हि सूत्रेण मध्यमोत्तमपुरुषयोर्व्यत्ययं द्वित्वबहुत्वयोरेकवचनं च शास्त्याचार्यः । 'एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे' इति, न हि भोक्ष्यसे भुक्तः स अतिथिभिः' 'एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न हि यास्यसि यातस्तेन ते पिता'—इत्यादीन्यस्योदाहरणानि । एतानि च जामातरं प्रति श्यालकादेर्वचनानीनि व्याख्यातारः । एष च परिहासः श्यालकादेर्व्यवहारे सम्भवति । न तु शास्त्रादिग्रन्थेषु । अपि च, पुरुषव्यत्ययो वचनव्यत्ययश्च दृश्यते व्यवहारेऽद्यत्वेऽपि कन्नडभाषादिषु परिहासे गम्यमाने । सोऽयं व्यवहारे संरूढोऽर्थ एव सूत्रकारेणानूद्य विधिविषयतां प्रापितः ।

अशूद्रविषयकप्रत्यभिवादे वाक्यस्य टेः प्लुतं शास्त्याचार्यः 'प्रत्यभिवादेऽशूद्रे' (पा. सू. ८-२-८३) इति । प्रत्यभिवादो नाम अभिवाद्यमानस्य गुरोराशीर्वचनम् । 'अभिवादये देवदत्तोऽहम्' इति शिष्योऽभिवादयते । तदा गुरुराशिषं प्रयुङ्क्ते 'आयुष्मानेधि देवदत्त ३' इति । शूद्रविषये तु प्लुतो न भवति । 'अभिवादये तुषजकोऽहं भोः' । तदा गुरोर्वचनं 'कुशल्यसि तुषजक' इति । अनेन प्रत्युदाहरणेन स्फुटं ज्ञायते शूद्रोऽप्यजानात्संस्कृतभाषां, तया च व्यवहरति स्मेति । अत एव सूत्रकारोऽशूद्रे इत्यूचिवान् । किञ्च 'अशूद्रस्त्र्यसूयकेष्विति वाच्यम्' इति अत्रैव

वार्तिकम्। शूद्रे प्रत्युदाहरणमुक्तम्। स्त्रियां तु 'आयुष्मती भव गार्गि' इति। असूयके प्रत्युदाहरणप्रसङ्गे तु भाष्यकारः कञ्चन परिहासप्रसङ्गमुपचिक्षेप। कश्चनासूयकः परिहासार्थमेवं वदति। 'स्थाली अहं भोः' इति। यथाश्रुतग्राही गुरुराह 'आयुष्मानेधि स्थालि३न्' इति। तदा असूयक आह 'नैषा मम संज्ञा स्थाली' इति, दण्डिन्यायेनाहमवोचं 'स्थाली' इति, स्थालीधारी खल्वहमिति। तदा गुरुः प्लुतमकृत्वा 'आयुष्मानेधि स्थालिन्' इत्याशास्ते। अत्र यौगिकशब्दात्प्लुतो न भवतीत्यभिप्रायः। पुनश्चासूयक आह 'स्थालीति मम संज्ञेति'। तदा कुपितो गुरुराह 'असूयकस्त्वमसि जाल्म, न त्वं प्रत्यभिवादनमर्हसि। भिद्यस्व वृषल स्थालिन्' इति। अत्र वृषलशब्दो भर्त्सनायां वृषलसदृश इत्यर्थे प्रयुक्तः। अयञ्च परिहासप्रसङ्गः सर्वथा व्यवहारगोचर एवेति स्फुटं सचेतसाम्। 'भोराजन्यविशां वेति वाच्यम्'' इति वार्तिकेन विज्ञायते राजन्यविशामपि संस्कृताभिज्ञता ववृत इति। दूराद्धूते च, हैहेप्रयोगे हैहयोः, गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् [८-२-८४, ८५, ८६] इति सूत्रत्रय्या उदाहरणान्यपि संस्कृतभाषाया व्यावहारिकत्वे गमकानि। आगच्छ भो माणवक यज्ञदत्त ३ इति यत्र दूराद्धानम्, है३ देवदत्त हे ३ देवदत्त दे३वदत्त, देवद३त्त, देवदत्त३ इत्यादीनि हि लोके व्यवह्रियमाणानि वाक्यानि। लोके चाद्यत्वे व्यावहारिकभाषास्वपि दूराद्धाने प्लुतो भवति। लोके च त्रिमात्रादधिकमात्रोऽपि स्वरः प्रयुज्यत इत्यन्यदेतत्। अत एव च बोपदेवेन 'आवत् स्वर्धेप्लु' इति मुग्धबोधसूत्रवृत्तौ 'त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयः' इति शिक्षावाक्यमभिलक्ष्य त्रिमात्रपदं बहुमात्रोपलक्षकम् इत्युक्तम्।

एवमेव 'चौर चौर३ घातयिष्यामि त्वाम्' इत्युदाहरणविषयकम् 'आम्रेडितं भर्त्सने [८-२-९५] इति सूत्रं, अङ्ग कूज ३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म' इत्युदाहरणविषयकं 'अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम्' [८-२-९६] इति सूत्रञ्च दैनन्दिनिकव्यवहारमभिलक्ष्य प्रवृत्ते इति मन्तव्यम्।

एवमसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु 'कन्ये ३ कन्ये' माणवक ३ माणवक' इत्यादौ, आचारोल्लङ्घने 'स्वयमोदनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तून् पाययति' इत्यादौ, प्रैषणे 'यवान् लुनीहि ३ सक्तूंश्च पिब' इत्यादौ च प्लुतविधानं भाषाया व्यावहारिकत्वे लिङ्गम्।

इदमपरमवधेयं विद्वद्भिः। सर्वास्वपि भाषासु केचन शब्दसन्धान-विशेषा वर्तन्ते। ये समाहृत्यार्थविशेषं बोधयन्ति। आङ्ग्लभाषायामयं शब्दसन्धानः IDIOM इति व्यपदिश्यते। It is a form of expression peculiar to a language कन्नडभाषायां ನುಡಿಗಟ್ಟು इति तद्व्यपदेशः। शब्दानामिदं विशिष्टस्वरूपं तत्तद्भाषानियतं द्राघीयसा कालेन समुत्पद्यते भाषासु। पण्डितैरपण्डितैश्च सम्भूय विविधेषु दैनन्दिनिकव्यवहारेषु या भाषा उपयुज्यते तस्यामेवेदं शब्दानां विशिष्टस्वरूपम् उत्पत्तुमर्हति। केवलं पण्डितैरेव शास्त्रे प्रयुज्यमानायां नास्यावकाशः। सन्ति च भूयांसि तादृशशब्दस्वरूपाणि संस्कृतभाषायां यान्यनुशास्त्याचार्यः। तथा हि 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' [१-४-६१] [एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः] ऊरीकृत्य,उररीकृत्य=अङ्गीकृत्येत्यर्थ। मसमसाकरोति। मस्मसाकरोति=हिनस्तीत्यर्थः। गुलुगुधा करोति=पीडयतीत्यर्थः। एवमादयः ऊर्यादौ पठिताः। वार्तिककार आह 'कारिकाशब्दस्योपसङ्ख्यानम्' इति। कारिकाकृत्य=कार्यं निर्वाह्य। एवं कार्यं निर्वाहयतीत्यर्थे कारिकाकरोतीत्यपि।

'कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते' (१-४-६६) इत्यपरं सूत्रम्। कणेहत्य पिबति, मनोहत्य पिबति अभिलाषनिवृत्तिपर्यन्तं यथेष्टं पिबतीत्यर्थः। सूक्ष्मो धान्यखण्डः कणः। तस्य कणे इति रूपम् अर्थविशेषश्चेति द्वयं विना रूढिं न प्राप्नोति। एवमन्तर्हत्य मृगं गतो व्याधः=मृगं हत्वा तं परित्यज्य गत इत्यर्थः। मृगमन्तर्हत्वा गतः=मृगं हत्वा तं परिगृह्य गत इत्यर्थः। अयमर्थविशेषः 'अन्तरपरिग्रहे' (१-४ ६५) इति सूत्रेणोपस्थापितः।

उपाजेकरोति, अन्वाजेकरोति । अनयोर्दुर्बलस्य बलमाधत्त इत्यर्थः । अयमर्थविशेषः 'उपाजेऽन्वाजे' (१-४-७२) इति सूत्रेण सूचितः । उरसिकृत्य, उरसिकृत्वा=अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य, मनसिकृत्वा= निश्चित्येत्यर्थः । इदञ्च 'अनत्याधान उरसिमनसो' (१-४-७४) इति सूत्रेण साधितम् । समानन्यायेन मनसिकरोतीत्यस्य निश्चिनोतीत्यर्थो निर्बाधः । इदञ्चाङ्गलभाषायां विद्यमानं 'To make up one's mind' इति शब्दस्वरूपमनुहरति । रामः सीतां पाणौ करोति, हस्ते करोति=विवहतीत्यर्थः 'नित्यं हस्ते पाणावुपयमने (१-४-७६) इत्यनेन लब्धः । इदञ्च कन्नडभाषायाः ಕೈ ಹಿಡಿಯುತ್ತಾನೆ इति शब्दस्वरूपमनुहरति । प्राध्वंकृत्य=बन्धनेनानुकूलं कृत्वेत्यर्थः । इदञ्च 'प्राध्वं बन्धने (१-४-७७) इति सूत्रेण सिध्यति । अत्रेदं विचारणीयम् । प्रगतः अध्वा प्राध्वः । प्रगतोऽध्वानं वा प्राध्वः । 'उपसर्गादध्वनः' (५-४-८५) इति समासान्तोऽच् । अस्य शब्दस्य बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः कथं लब्ध इति । विना रूढिविशेषं दुरुपपादोऽयमर्थः । अध्वनि नियुक्तेषु रथादिष्वेवायं प्रयोगः प्रतिबद्धो वा उतान्यत्रापीति न ज्ञायते । व्यवहारस्य लुप्तत्वात् । एवं सन्ति बहवः शब्दाः येषामर्थो न शक्योऽध्यवसातुम् । आचार्यस्तु तत् कण्ठरवेण व्युत्पादयति ।

कृषिगोरक्षवाणिज्यं हि भारतीयानां प्राधान्येन जीविका । तत्र नित्यं व्यापारयतामात्मानं विपुलाः शब्दाः तत्प्रयुक्तव्यवहारगोचरतां भजन्ते । सूक्ष्मार्थविशेषनियतास्तादृशाः शब्दा दर्शनादिशास्त्रेषु नोपयुज्यन्ते । यदि वोपयुज्यन्ते तर्हि क्वचिदेव । संस्कृतभाषायामुपलब्धाः कृष्याद्यर्थविशेषनियतास्तादृशाः शब्दाः साधीयो गमयन्ति संस्कृतस्य व्यवहारविषयताम् ।

इमे शब्दाः परीक्षणीयाः । तिष्ठद्गु, वहद्गु, आयतीगवं, खलेयवम्, लूनयवम्, लूयमानयवम् । एते शब्दाः कृषीवलनिकाये प्रसिद्धा भवितुमर्हन्ति ।

तिष्ठन्ति गावः दोहनार्थं यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः। वहन्ति हलं गावः=बलीवर्दाः यस्मिन् काले सः कालो वहद्गु। आयन्ति गावो गृहं यस्मिन् काले स आयतीगवं कालविशेषः। खलेयवादयः शब्दाः (ಸುಗ್ಗಿ) कालसमुदायविशेषं बोधयन्तीति नातिरोहितं विदुषाम्। सर्वत्र अन्यपदार्थेऽव्ययीभावः। खलेयवादयस्तु खले यवा यस्य स खलेयवं चैत्र इत्यादावपि भवतीति व्याख्यातारः।

इमे विलक्षणाः शब्दा अपण्डितेषु कृषीवलेषु प्रसिद्धाः शिष्टैरपि रूढि-वशात् परिगृहीता इति शक्यमध्यवसातुम्। एवमेव शलाकापरि, एक-परीत्यादयः द्यूतकरैः कितवैः प्रयुज्यमानाः साधुत्वेनान्वाख्याताः पाणिनिना। अत एव 'कितवव्यवहारे च' इति वार्तिकं प्रवृत्तम्। उन्मत्तगङ्गं नाम देशः, यत्र गङ्गा उन्मत्तेव प्रवहति। लोहितगङ्गं, शनैर्गङ्गम्— इत्यादयो देशवाचिनो व्यवहारमात्रगोचराः। 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' [५-२-१] मौद्गीनं क्षेत्रम्, व्रैहेयम्, तिल्यम्, तैलीनमित्यादयोऽपि कर्षककुले प्रसिद्धाः शब्दाः। समांसमीना गौः। कन्नडभाषायां ವರ್ಷಗಂಟು इत्युच्यते। अद्य श्वो वा विजयते अद्यश्वीना गौः इत्यादयोऽपि तथैव। मासं भृतः=वेतनेन क्रीतः मासिकः कर्मकरः, षष्टिरात्रेण पच्यमानाः षष्टिकाः=धान्यविशेषाः, इक्षूणां क्षेत्रम् इक्षुशाकटम्, इक्षुशाकिनम् इत्येते ग्राम्यजनेषु प्रसिद्धाः। किञ्चेदं विचारणीयम्। यौगिकाः शब्दाः केचित् दीर्घेण कालेन प्रयुज्यमाना यौगिकत्वं परित्यजन्ति। गोष्ठ-गोयुगादयः शब्दा यौगिकाः सन्तोऽपि महता कालेन जनैर्व्यवह्रियमाणा यौगिकत्वं परित्यज्य रूढशब्दा इव व्यवतिष्ठन्ते। पश्चाद्यथार्थमजानाना जनास्तानेवार्थान्तरे प्रयुञ्जते। पण्डितैस्तु परिशील्यमाना इमे पुनरुक्ता दुरुक्ताश्च यद्यपि, तथापि भाषायां बहुलं दृश्यमानत्वेन परिगृहीता एव भवन्ति। तथा हि। गोष्ठमिति शब्दः गवां बन्धनस्थाने वर्तते, गावः तिष्ठन्ति अत्रेति व्युत्पत्त्या। पशुपालकैः प्रयुज्यमानोऽयं शब्दः क्रमेण

गवां सम्बन्धं विहाय बन्धनस्थानमित्यर्थे विनियुक्तः । ततश्च पशुविशेषप्रतिपत्तये गोगोष्ठम्, अविगोष्ठम्, महिषीगोष्ठमित्यादयः प्रयोगाः समभवन् । तेषां साधुत्वान्वाख्यानाय वार्तिककारः 'गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः' इति वचनमारभमाणो गोष्ठं प्रत्ययमातस्थे । इमे च शब्दाश्चमत्कारमावहन्ति परिशील्यन्ताम्, उष्ट्रगोयुगम् खरगोयुगम् । कृषीवलैः खलु हलकर्षणादिषु गवोर्युगं नियुज्यते सर्वत्र । ततश्च गोयुगशब्दो रूढौ दीर्घेण कालेन केवलं युगमित्यर्थे पर्यवसन्नः । गोशब्दार्थः परित्यक्तः । ततश्च खरगोयुगम्, उष्ट्रगोयुगमित्यादिप्रयोगाः सम्बभूवुः । अत एव वार्तिककारः पश्चात् 'उपमानाद्वा सिद्धम्' इत्यूरोचक्रे । भाष्यकारश्च गवां स्थानं गोष्ठं यथा गवां तद्वदुष्ट्राणामिति । कैयटश्च 'विशेषप्रतिपत्त्यर्थं उष्ट्रादीनामन्यतमेन विशेष्यते । मुख्यगोष्ठप्रतिपत्तये च गोभिरपि गोष्ठस्य विशेषणात् गोगोष्ठमित्यपि भवतीत्याह ।

षण्णां गवां समाहारः षड्गवम् । कालेन च गोपदार्थोऽत्र परित्यक्तः । षण्णां समुदायः षड्गवम् इत्यर्थः प्रतिपन्नः । षड् हस्तिनः इत्यर्थे हस्तिषड्गवम्, षडश्वा इत्यर्थे अश्वषड्गवम् इत्यादयः प्रयोगा रूढिमागताः । एवं तैलशब्दस्य कथापि । तिलस्य विकारस्तैलमिति न्याय्या व्युत्पत्तिः । तिलतैलमिति पुनरुक्तम् । एरण्डतैलम्, इङ्गुदीतैलमिति दुरुक्तम् । तदिदं सर्वं वार्तिककारः 'स्नेहने तैलच्' इति तैलच्प्रत्ययं विदधानः सामञ्जस्यं निनाय ।

एषा च रीतिरन्यास्वपि भाषासु भूयसी समवलोक्यते । उदाहरणार्थं कन्नडभाषायां ಎಣ್ಣೆ शब्दः । ಎಳ್+ನೆಯ್ इति शब्दद्वययोजनेन निष्पन्नोऽयं तैलशब्दसमकक्षः । इदानीं ಎಳ್ಳೆಣ್ಣೆ, ಹರಳೆಣ್ಣೆ, ಕೊಬರಿ ಎಣ್ಣೆ इत्यादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । ಸೀಮೆ ಎಣ್ಣೆ इत्यपि ।

अत्र तावन्मम विवक्षितमेतावत् । एतादृशाः शब्दाः शब्दार्थव्युत्पत्तिमजानद्भिः दैनन्दिनव्यवहारेषु भृशमुपयुज्यमानाः विकारवैविध्यं प्राप्ता

इत्येव । यदि संस्कृतभाषा कृषीवलादिभिरपि व्यवहारे नोपायोक्ष्यत, तर्हि इमे शब्दा एतादृशं रूपान्तरं नालप्स्यन्तेति ।

अपराणि च भूयांसि सन्ति पदानि येषामात्मलाभो गृहेषु, मित्रगोष्ठीषु, परिहासकथादिषु च सम्भवेत् न तु विद्वत्सभासु, दर्शनादिशास्त्रप्रणयनेषु वा । तेषां पदानां सत्तैव सुष्ठु गमयति संस्कृतभाषाया व्यवहारविषयताम् । तथा हि । पात्रेसमितादिषु पठ्यमानानि सर्वाण्यपि पदान्येतादृशान्येव ।

पात्रेसमितः । यो भोजनकाले सङ्गतः न तु कार्ये स उच्यते पात्रेसमितः, पात्रेबहुलः । कूपमण्डूकशब्दोऽत्रैव पठ्यते । एतदर्थकाः खलु उदुम्बरकृमिः, कूपकच्छपः, अवटकच्छपः, कुम्भमण्डूकः, उदपानमण्डूकः इत्येते शब्दा अत्र सन्ति । परवञ्चनानिपुणो नगरकाकः, स एव नगरवायसः । यो गृहे तिष्ठन् मातरि धृष्टः न तु बहिः, कार्येष्वसमर्थः स मातरिपुरुषः, यो भोजने शूरो न तु कार्ये स पिण्डीशूरः । एवं गेहेशूरः, पितरिपुरुषः, गेहेनर्दी । गेहे स्थित्वा इदं युक्तमिदमयुक्तञ्चेति विमृशति न तु कार्ये स उच्यते गेहेविचितो । अविनीतो धृष्ट उच्यते नगरश्वा इति । यो गृहे एव तिष्ठति कार्यार्थे न बहिर्गच्छति स गेहेमेहो । आजन्म दरिद्रः गर्भतृप्तः । गर्भे एव तृप्तः । गोष्ठेशूरः, गोष्ठविजितीप्रभृतयो निन्दां व्यञ्जयन्ति । यः खलु द्रव्यं नार्जयति आत्मोये गेहे यत्किञ्चिल्लभते तदेव भक्षयति स आखनिकबकः । श्रोतुरुद्वेगजनकं निरर्थकं कर्णे जल्पनं कर्णेटिरिटिरा । सैव कर्णेचुरुचुरा । शब्दद्वयमिदं कन्नडभाषया व्यवह्रियमाणं ವಟವಟ, ಕಿರಿಕಿರಿ शब्दावनुकरोति । एतादृशाः शब्दा भाषायाः सार्वजनोनव्यवहारे एव सम्भवन्तीति नाविदितं विदुषाम् ।

कुतुपो नाम छागरोमजन्मा कम्बलः । सदा तं धारयन् सौश्रुतः कुतुपसौश्रुतः । अजानां क्रयविक्रयं कुर्वन् कश्चित्तौल्वलिः अजातौल्वलिः । शाकपार्थिवत्वादेतादृशाः साधिताः । मयूरव्यंसकादिषु पठ्यमानाश्च शब्दाः

केचित् परीक्षणीयाः। शाकादिकं विक्रेतुं पथि गच्छन् वाणिजो गृहिण्या आहूयते एहिवाणिज इति। तस्या आह्वानमुच्यते 'एहिवाणिजा'। कलहायमानो वाणिजो निष्कास्यते गृहात् सा क्रिया अपेहिवाणिजा। चेलं=वस्त्रमाहरेति वचनमाहरचेला। एवमाहरवसना। उत्पतनिपतेति व्याहारः उत्पतनिपता। स्नात्वापि यस्य देहमालिन्यं न निर्गतं स उच्यते स्नात्वाकालकः। अश्नीत पिबतेति यत्र भोजने आतिथेयेनाभिधीयते सा क्रिया अश्नीतपिबता। एवं पचतभृज्जता, खादतमोदतादयः।

एवमन्येऽपि शब्दाः पाणिनीये व्युत्पादिताः, येषां लोकव्यवहारादेव प्रयोगस्य सम्भवः। कुमारीपुत्रकः, कुमारीश्वशुरक इति शब्दौ लज्जालौ पुरुषे सादृश्यात्प्रयुक्तौ। कुमार्याः पुत्रः कानीनः। स हि स्वभावतो लज्जालुः। यस्य पुत्रः कस्याञ्चन कन्यायामविनीतमाचरितवान् स भवति कुमारीश्वशुरः। पुत्रस्य दुश्चेष्टितेन तस्य लज्जा स्वाभाविकी। तत्सदृशः कुमारीश्वशुरकः। वीरणादेस्तृणस्य कटादिभावाय प्रस्तरणं प्रोहकटा। शब्दोऽयं कटनिर्मातृव्यवहारे रूढः।

अपरेऽपि शब्दाः सन्ति प्रयोगे लुप्ताः, व्यवहारस्य लुप्तत्वात्। तथाहि। सण्डो वृषः। ग्रामस्य सण्डो ग्रामसण्डः। शीकारं करोति शैत्येन शीकायते। सद्यः पिष्टाः सक्तवो दृषच्छारदाः। गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः। 'DOG IN THE MANGER' इत्यर्थे प्रत्युक्तो भवेत्।

किञ्च 'कर्णे लक्षणस्याविष्टे'त्यादिसूत्रेण दात्राकर्ण इत्यादयः शब्दा व्युत्पादिताः। पशूनां स्वामिविशेषज्ञापनार्थं दात्राकारादिचिह्नमद्यापि पशुपालैः क्रियते। तच्चिह्नमुच्यते लक्षणमिति। यस्य पशोः कर्णे दात्राकारं चिह्नं स दात्राकर्णः। कर्णशब्दे परे विष्टादीनां दीर्घो न। यथा भिन्नकर्णः, छिद्रकर्णः। एते शब्दाः पशुपालानां व्यवहारे सम्भवन्ति।

अपि च दिक्छब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वेति वार्तिकम्। दक्षिणतीरमित्यर्थे दक्षिणतारम्। एवमुत्तरतारम्। कथमेतादृशा विकाराः सम्पद्येरन् यद्येते

*

शब्दाः पण्डितमात्रव्यवहारविषयाः। रूढिवशात् शिष्टैरपि परिगृहीता इति तेषां साधुत्वमन्वाख्यायते शास्त्रकारैः।

एतैरपरैश्च प्रमाणैरत्रापरामृष्टैः साधु सिध्यति, संस्कृतभाषा लोकव्यवहारार्थमुपयुक्ता, न तु ग्रन्थमात्राश्रया पण्डितगोष्ठीमात्राश्रया वेति। यदि तादृशी सती विद्याशालासु प्रयत्नाधिगम्यैवाभविष्यत् तर्हि पूर्वोक्ताः व्यावहारिकभाषासाधारणाः स्वरूपविशेषा नोदपत्स्यन्त। व्यवहारमात्रोपयुक्ताः शब्दाश्च नावकाशमलप्स्यन्तेति शम्॥

संज्ञापदानि तावत् परिवृत्तिं न सहन्ते। तस्मात् नेहरू महाशयः, मद्रास्नगरम्—इत्येव वक्तव्यं भवतीति स्पष्टम्। एवमेव संस्कृतपदसामानाधिकरण्येन अन्यभाषाशब्दानां क्वचित् प्रयोगे का हानिः? यथा— रैल्वेयानम्, बस्वाहनम्। चक्रपत्रम् इत्यादि।

सांप्रदायिकं संस्कृतशिक्षणम्

संस्कृतशिक्षणविषये तावदिदानीं सर्वत्रानुस्रियते द्वयी पद्धतिः। संस्कृतशालासु संस्कृतमहापाठशालासु च अनुस्रियमाणा पद्धतिरेका। अन्यत्र लौकिकविषयशिक्षणपरासु प्रौढशालासु विश्वविद्यानिलयसंबन्धिनीषु महाशालासु च आद्रियमाणा पद्धतिरपरा। अनयोश्च पद्धत्योः प्रथमा तावत् प्राचीना सांप्रदायिकीत्युद्घोषः। 'नास्ति तद्वस्तु लोके यन्न निर्दोषं न निर्गुणम्' इति न्यायेन पद्धतिद्वितयेऽप्यस्ति गुणः, अस्ति च दोष इति मन्यते मे मानसम्।

कोऽसौ सांप्रदायिकः शिक्षणक्रमः ? अस्माकमध्ययनकाले यं क्रममनुरुन्धानैर्गुरुभिः वयं पाठशालासु पाठिताः— शिक्षिताः, सोऽयं क्रमः सांप्रदायिक इति मन्यतेऽस्माभिः। वर्षदशकत्रितयात् प्राक् या शिक्षणपद्धतिर्दृश्यते स्म पाठशालासु सा पद्धतिरिदानीं प्रायः न दृश्यते, वह्वंशैः सा पद्धतिरन्यथाकृता। सन्ति चात्र बहूनि कारणानि। पठ्यपुस्तकनिर्देशनं, परीक्षाविधानं, छात्राणामलसता, क्वचिदध्यापकानामसामर्थ्यञ्चेति समुदित्य भवन्ति कारणानि। तस्मादत्र न कोऽप्यङ्गुलिनिर्देशेन शक्यो दोषपदमारोपयितुम्।

संस्कृताध्ययनं द्वेधा शक्यते विभक्तुम्, भाषाध्ययनं शास्त्राध्ययनञ्चेति। शास्त्रमधिजिगांसमानानां भाषाज्ञानं प्रथमः कल्पः, यदवलम्बेनैव शास्त्रेषु बुद्धिः क्रमते। अत एव प्रथमाकाव्यसाहित्यकक्षासु भाषाध्ययनं पूर्णतामियात्, ततो भवतु शास्त्रेषु प्रवेशः इति सूक्ष्मदर्शिभिः प्राचीनैः शिक्षणव्यवस्था कृता कर्णाटकदेशे। साहित्यपरीक्षामुत्तीर्णस्य चम्पूनाटककाव्यानां सिद्धान्तकौमुद्याः मुक्तावल्याश्च अभ्यासेन संस्कृतभाषायां निरर्गलः प्रवेशो भवति स्म। अमरकोशकाण्डत्रयस्य, सर्वेषां नामपदानां

क्रियापदानाञ्च वाचोविधेयता तस्य समभूत्। साहित्यान्तमधीतमनेन इति प्रशंसापरः प्रवादो रूढ आसीत्। तदिदं सर्वं प्राचीनशिक्षणपद्धते-रनुसरणस्य शुभः परिणामः।

काव्याध्यापनं कथं निर्वर्तयन्ति स्मास्मद्गुरव इत्यत्र किञ्चिन्निदर्शनं पुरो धातुमीहते मे चेतः। रघुवंशमहाकाव्यस्य प्रथमसर्गे तृतीयोऽयं श्लोकः—

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्।
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः॥

कथमस्य श्लोकस्य अध्यापनप्रकारः? प्रथमं तावदध्यापकः श्लोकमिमं स्पष्टमुच्चैः पठति। ततश्च पुरोनिषण्णानां छात्राणां मध्ये त्रिचतुरैः छात्रैः श्लोकोऽयं क्रमादनुपठनीयः। ततो द्वित्रैः पदविभागः कर्तव्यः। श्लोक-पठनावसरे पदविभागकाले वा ये दोषाश्छात्राणां संभाव्यन्ते तान् दोषान् तत्र तत्र अध्यापकः शोधयति। तदनन्तरं सर्वेषामपि पदानाम् अन्तलिङ्गवचन-विभक्त्यादयः क्रमेण छात्रैर्निर्देशनीयाः। तद्यथा—मन्दः, मन्दः मन्दौ मन्दाः .... मन्दे मन्दयोः मन्देषु इत्यन्तं मन्दशब्दं पठित्वा 'अकारान्तः पुलिङ्गो मन्दशब्दः प्रथमैकवचनान्तः' इत्येवं समापनीयम्। ततः कवि-यशःप्रार्थीति शब्दः। एवं सर्वेषां नामपदानाम्। गमिष्यामीति क्रियापदम्। तत्रैवं वक्तव्यम्। गमिष्यति-गमिष्यतः-गमिष्यन्ति। गमिष्यसि-गमिष्यथः-गमिष्यथ। गमिष्यामि-गमिष्यावः-गमिष्यामः। गम्लृ गतौ। गत्यर्थकात् गम्लृधातोः सकर्मकात् परस्मैपदिनः कर्तरि लृटि उत्तमपुरुषैकवचने गमिष्यामीति रूपम् इति। इवेत्यव्ययमित्येव। एवं समेषां शब्दानां लिङ्ग-वचनादिकीर्तनानन्तरं श्लोकस्थानां शब्दानामन्वयक्रमं प्रदर्शयति। स च क्रमः छात्रेणापि दर्शनीयः। ततोऽन्वयानुसारेण श्लोकार्थं कथयति गुरुः। ततो द्वित्रैश्छात्रैः अन्वयक्रमेण अर्थो वाच्यः। अनन्तरं श्लोकतात्पर्यं रसवत्या

शैल्या बोधयित्वा समस्तपदानां विग्रहं व्याकरणविशेषांश्च दर्शयति गुरुः। ततश्च श्लोकस्य पदविशेषाणामाकरभूताः अमरकोशपङ्क्तयः छात्रैरेव उदाहर्तव्याः। तद्यथा। मन्दः—'मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युर्द्वौ तु शारदौ'। कविः—'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः'। यद्यत्र कश्चिच्छात्रः 'उशना भार्गवः कविः' इति कोशमुदाहरेत्, तर्हि तद्वाक्यं प्रकृतासंबद्धमिति गुरुः शोधयति। तदनन्तरमाकांक्षामर्यादा प्रदर्शनीया। तद्यथा—नदीनां सागरो गतिरिति न्यायेन सर्वेषां पदानामाकांक्षा क्रियापदे परिसमाप्यत इति कृत्वा क्रियापदमारभ्य आकांक्षा प्रदर्श्यते। यथा अत्रैव श्लोके गमिष्यामीति क्रियापदम्। गमिष्यामि। कः ? अहम्। अहमित्यध्याहारः। कीदृशोऽहम् ? मन्दः। पुनश्च कीदृशः ? कवियशःप्रार्थी। कां गमिष्यामि ? उपहास्यताम्। क इव ? वामन इव। कथंभूतो वामनः ? उद्बाहुः। कस्मिन् ? फले। कीदृशे फले ? प्रांशुलभ्ये। कस्मात् ? लोभात्। इति। तदनन्तरं सर्वे समुदित्य श्लोकं पठन्ति। एवमेकस्यां घण्टायां द्वित्राः श्लोका अभ्यसनीयाः भवन्ति। परेद्युश्च पूर्वेद्युरधीतं सर्वं गुरवे निवेदनीयम् इत्येषा पद्धतिरासीत्। एवं रघुवंश-कुमारसंभव-किरातार्जुनीय-माघ-नैषधेषु पञ्चस्वपि महाकाव्येषु प्रतिकाव्यं द्वित्राः सर्गाः क्रमेण अधीयन्ते स्म इति काव्याध्ययनपद्धतेः दिक्प्रदर्शनमेतत्। एवमधीतवतश्छात्रस्य संस्कृतभाषायां साधीयसी व्युत्पत्तिः संपद्यत इत्यत्र को विस्मयः ? एवं व्युत्पन्नानां विद्यार्थिनां चम्पूनाटकाध्ययने सुतरामार्हन्ती वरीवृत्यते। चम्पूनाटकाध्यापनप्रकारो विस्तरभयान्नात्र प्रदर्श्यते। तदिदं साहित्यान्तमध्ययनम्। स एष प्रकारः अद्यत्वे पाठशालासु जागर्ति न वेत्यत्र विद्वांसः प्रमाणम्।

ततः शास्त्रेषु प्रवेशः। अधुनातनी शास्त्राध्यापनपद्धतिस्तु नातीव भिद्यते सांप्रदायिकपद्धत्या इति समुच्छ्वसन्तीव वैदुष्यप्रियाणां प्राणाः। परन्तु शास्त्राणामध्ययनविधिर्विद्यार्थिनां भिद्यते। नाहमिदानीमिमं विषयं

विवरीतुमात्मानं व्यापारयामि। शिक्षणक्रमे चास्मिन् यन्मे वैगुण्यमित्यभिमतं तत्तु किञ्चिदिव स्पष्टयितुमभिलषामि । प्राचीनपद्धत्या समधिगता वैदुषी तलस्पर्शिनी शास्त्रस्य, आधुनिकपद्धत्या समार्जिता तु केवलमायाम-स्पर्शिनीत्यस्ति प्रवादः। यद्यपि प्रवादोऽयं यथार्थ एव तथापि आधुनिकपद्धतौ सन्ति केचिद्गुणा, येऽस्माकमपेक्षणीया इति मे दृढा मतिः । इदानी-मस्माभिर्महापाठशालासु अनुस्रियमाणे शिक्षणक्रमे छात्राणां नवोत्साह-दायिनी प्रतिभोन्मेषकारिणी स्वतन्त्रा विचारशक्तिः बलवती भवितुं नावसरं लभते । शास्त्रपङ्क्तीनां यथाश्रुतं शब्दार्थं निरुच्य, क्वचिल्लक्ष्य-लक्षणसमन्वयञ्च कृत्वा कृतकृत्यमात्मानं मन्यतेऽध्यापकः । न च तदुपरि स्वातन्त्र्येण विचारयति, न च तस्मिन् विषये विवेक्तुं शिष्यं चोदयति, न च ग्रन्थान्तरं परिशीलयति, न च पूर्वापरविरोधमनुसंधत्ते, न च शङ्कते, न वा समाधत्ते । तत्फलतया शिष्यो यथाश्रुतग्राही संपद्यते । ग्रन्थोक्तादन्यत् किमपि न जानाति । स्वातन्त्र्येण किमप्यूहितुमप्येष न समर्थयते । उपमालङ्कारस्य किमुदाहरणमिति प्रश्ने 'चन्द्र इव मुखम्' अथवा 'कमलमिव मुखम्' इत्युत्तरं निर्बाधं निरीक्षणीयं भवति । पूर्णोपमायाश्च 'हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गङ्गामवगाहते' इत्येतदेवोदाहरणं मन्यते, नान्यत् कल्पयितु-मीष्टे । अस्मिन् प्रसङ्गे शिक्षकेण छात्रान् प्रत्येवमादेशः कर्तव्यः "युष्मा-भिर्यान्यधीतपूर्वाणि काव्यानि तेषु दृष्टानुपमालङ्कारान् संगृह्णीत । स्वयञ्च उपमालङ्कारसहितानि वाक्यानि रचयत" इति । वामनस्य काव्यालङ्कार-सूत्रं पठ्यत्वेन निर्दिश्यते। सरलानि वामनसूत्राणि अल्पीयांश्च वृत्तिग्रन्थः । "रीतिरात्मा काव्यस्य, विशिष्टा पदरचना रीतिः, विशेषो गुणात्मा' इत्यस्ति सूत्रत्रयम् । कथमेतस्य विवरणम् ? रीतिः काव्यस्य आत्मा भवति । गतं प्रथमसूत्रम् । का नाम रीतिः ? विशिष्टा पदरचना रीतिः । गतं द्वितीयसूत्रम् । विशिष्टेत्यस्य विशेषेण युक्तेत्यर्थः । को नाम विशेषः ?

विशेषो गुणात्मा। विशेषो नाम गुणः इत्यर्थकथने गतं सूत्रत्रयम्। अधीतकाव्यचम्पूनाटकस्य छात्रस्य किमेतावदर्थज्ञानं दुःशकम्? एतावदर्थकथनाय कश्चिदध्यापक आवश्यको वा?

मन्ये, अस्य सूत्रत्रयस्य व्याख्याने दिनत्रयमावश्यकमिति। काव्यस्य आत्मत्वेन कं पदार्थमभिमन्यन्ते लाक्षणिका इति तावद्विवेक्तव्यम्। ततश्च दण्डिप्रभृतयोऽन्ये आलङ्कारिकाः कं कं आत्मत्वेन प्रतिपन्ना इत्यालोचनीयम्। रीतिरात्मेति प्रतिजानतो वामनस्य आशयः परिशीलनीयः। रीतिश्च पदरचना वर्णानुपूर्वीत्यनर्थान्तरम्। आत्मत्वेन संमतायां वर्णानुपूर्व्यां को नाम चमत्कारोदयः? नीरसेषु ग्रन्थेषु वर्णानुपूर्व्या अवश्यंभावात्। पदरचनां विशिष्टेति विशेषयतो, गुणस्य विशेष इति संज्ञां कुर्वतश्च शास्त्रकारस्य किमाकूतमिति विमर्शनीयम्। तदिदं प्राचीनशिक्षणक्रमे हीयत इति महद्वैगुण्यम्।

व्याकरणशास्त्रमधीयानं छात्रं प्रति यण्सन्धेः किमुदाहरणमिति प्रश्ने 'सुध्युपास्यो मध्वरि' इत्येवोत्तरं लभ्यते न त्वन्यत्। साहित्याम्भोनिधौ विद्यमानानि शब्दरत्नानि संग्रहीतुमयं यत्न इति सत्यं विस्मृत्य व्याकरणस्य लक्ष्यभूतानि काव्यानि नैव पश्यति। गवाक्शब्दस्य रूपाणि कति संभवन्तीति परीक्षते। पञ्चशताधिकरूपाणि भवन्तीति विस्मयोत्फुल्ललोचनो भवति।

एवं तार्किकश्छात्रोऽपि 'पर्वतो वह्निमान् धूमात्' इत्येवानुमानप्रकारं पश्यति न त्वन्यत्। प्रभाते रथ्यां जलक्लिन्नां दृष्ट्वा सर्वोऽप्यनुमिमीते रात्रौ देवः प्रावर्षत् इति। अत्र कथमनुमानप्रयोगः? कः पक्षः? किं साध्यम्? को हेतुः इति पृष्टश्छात्रो गगनमालोकते। एवमन्येषु शास्त्रेष्वप्यूह्यम्।

गृहलेखनपरिपाटी 'Home work' इति यदुच्यते तस्य अंशतोऽपि मान्यता नास्ति सांप्रदायिकशिक्षणक्रमे। अध्यापकैश्च पाठनीयग्रन्थानां यत्

पूर्वावलोकनं तस्य गन्धोऽपि नाद्रियते। कृष्णफलकानां (Black Board) स्थापनमपि शास्त्रकक्ष्यासु अवहेलनास्पदं मन्यन्ते अध्यापकवरेण्याः ।

किञ्च, प्राचीनशिक्षणक्रमे इतिहासप्रज्ञा दूरतः परिक्षिप्ता । सिद्धान्तकौमुदीमध्यापयन्ति । ग्रन्थकर्तारं भट्टोजिदीक्षितं न स्मरन्ति । तस्य देशकालादिकं किमपि न विचार्यते । कौमुदीसहवर्तिनां काशिकाप्रक्रियाकौमुदीप्रभृतीनां नामापि न श्रूयते पाठनावसरे । विनेयजनहितेप्सया उद्दामग्रन्थरत्नानि विरचय्य उपकृतवतां महाविदुषामस्मरणं कृतघ्नतां मन्यामहे ।

सन्त्येवाद्यापि अलङ्कारशास्त्रनिष्णाता विद्वद्वराः । परन्तु न केनापि रसगङ्गाधरं पूरयितुं प्रयतितम् ।

सर्वासु प्रौढशालासु संस्कृताध्ययनस्यावकाशो नियमेन कल्पनीयः ।

*

निपातघटितवाक्येषु शाब्दबोधविचारः

'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' [पा. सू. १-४-५६] इति पाणिनिसूत्रेण केषाञ्चन शब्दानां निपातसंज्ञा विधीयते। सर्वे निपाता अव्ययेष्वन्तर्भवन्ति, 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' [पा.सू. १-१-३७] इति सूत्रेण तेषामव्यय-संज्ञाविधानात्। निपातानामनल्पत्वात् प्रधानानामेव केषाञ्चिद्योगे शाब्द-बोधप्रकारोऽत्र चिन्त्यते। एतद्घटितवाक्येभ्यो जायमानशाब्दबोधप्रकारे निपातप्रयुक्तं यद्वैलक्षण्यं तन्मात्रप्रदर्शनार्थमयमुद्यमो, न तु समग्रवाक्य-जन्यस्य शाब्दबोधस्वरूपस्य प्रदर्शने, तस्य प्रकृतेऽनुद्दिष्टत्वात्। सह, विना—इत्यादीनामव्ययानां केषाञ्चित् निपातसंज्ञाभावेऽपि तद्घटितवाक्येषु शाब्दबोधप्रकारोऽत्र प्रसङ्गाद्विचार्यते, समानयोगक्षेमत्वात् तदर्थान्वयस्य। विचारश्च प्रायेण वैयाकरणमतानुरोधेन। यद्यपि वैयाकरणमते निपातानां द्योतकत्वाङ्गीकारात् सर्वोऽप्यर्थविशेषः समभिव्याहृतपदानामेवेति द्योत्या-र्थस्य अन्वयप्रसङ्गो नास्ति, तथापि सोऽयमर्थविशेषः कुत्र कुत्र केन रूपेण भासते इत्यवबोधार्थं तद्विचारः प्रवर्तितः शास्त्रकारैः।

१. अथ नञर्थः।

अत्र पक्षद्वयम्। आरोपो नञर्थ इत्येकः पक्षः। अभावस्तदर्थ इति द्वितीयः। आरोपो नाम तदभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताक-प्रतीतिः। तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानमिति यावत्। न चायं भ्रमः। आहार्यत्वात्। 'अब्राह्मण' इति नञ्समासे आरोपो नञर्थः। विषयत्वं संसर्गः। आरोपश्च समभिव्याहृतपदार्थप्रवृत्तिनिमित्ते। 'अब्राह्मण' इत्यस्य आरोपविषयब्राह्मणत्ववान् इत्यर्थः। आरोपश्च ब्राह्मणभिन्ने ब्राह्मणत्वा-भाववति सम्भवतीति ब्राह्मणभिन्न इत्यर्थः पर्यवस्यति। स च मानस-बोधविषयः। अत्र ब्राह्मणशब्दस्यैव आरोपितब्राह्मणत्ववान् इत्यर्थः। नञ् तु तात्पर्यग्राहक इति द्योतकत्वपक्षः। 'अब्राह्मणः क्षत्रियः' इत्यत्र

आरोपितब्राह्मणत्ववदभिन्नः क्षत्रियः इति शाब्दबोधः। ब्राह्मणत्वाभाववति ब्राह्मणत्वस्यारोपेऽपि शाब्दबोधो भवत्येव। शब्दजन्यज्ञाने बाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वानङ्गीकारात्। आरोपस्य नञर्थत्वे च 'आरोप्यायं क्रिया-गुणौ ततो निवर्तयति' इति नञ्सूत्रस्थभाष्यं मानम्। अत एव तत्पुरुषे उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यमिति प्रवादो नञ्तत्पुरुषेऽपि सङ्गच्छते। अत एव च अतस्मै ब्राह्मणाय, असः शिवः इत्यादौ तदादिपदानामुपसर्जनत्वा-भावात् सर्वनामता सिद्ध्यतीति तत्प्रयुक्तकार्यं निर्बाधम्। 'प्रतीयते सम्प्रति सोऽप्यसः परैः' इति माघे प्रयोगः। यद्यपि द्योतकतापक्षे ब्राह्मणपदस्य ब्राह्मणभिन्न इत्यर्थस्वीकारेऽपि 'अब्राह्मण' इत्यत्र उत्तरपदार्थप्राधान्यं न विहन्यते, तथापि 'असः' इत्याद्यनुरोधेन आरोपो नञर्थः। द्योतकतापक्षेण तदादीनां तद्भिन्न इत्याद्यर्थस्वीकारे तु सर्वनामकार्यं न स्यात्। 'उपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः' इति सर्वनामसंज्ञाभावात्। 'अतिसर्वाय देहि' इत्यत्र यथा। अत एव 'अनेकम्' इत्यत्र एकवचनं सिद्ध्यति। आरोपितैकत्वस्य सत्त्वात्। व्यस्तस्थलेऽप्येवमेव। 'घटो न पट' इत्यत्र पटे आरोपितपटत्वस्य बोधात् आरोपितपटत्ववदभिन्नो घट इति तत्समुदाय-जन्यशाब्दबोधः। पटभिन्नो घट इति बोधस्तु मानसः।

एवं तिङन्तसमभिव्याहारस्थलेऽपि नञर्थ आरोपः। तत्र धात्वर्थफल-व्यापारयोः कर्मणि कर्तरि चारोपः। घटो नास्तीत्यत्र घटे सत्ताया आरोपः। बोधस्तु आरोपिता घटाभिन्नकर्तृनिष्ठा सत्तेति। घटाभावबोधो मानसः। 'चैत्रो न गच्छति' इत्यत्र चैत्राभिन्नकर्तृनिष्ठः आरोपित-संयोगानुकूलव्यापार इति बोधः। तत्र व्यापारस्य आरोपितत्वे बोधिते तज्जन्यफलस्याप्यारोपविषयत्वं बुध्यते। एवं नञ्समभिव्याहारे आरोपित-फलव्यापारयोराश्रयत्वेन 'चैत्रस्तण्डुलं न पचति' इत्यादौ तण्डुलादेः कर्मत्वं चैत्रादेः कर्तृत्वञ्च सुलभम्। 'वायौ रूपं नास्ति' इत्यत्र रूपकर्तृक-सत्तायां वाय्वधिकरणकत्वमारोप्यते। आरोपितवाय्वधिकरणत्विका रूप-

*

कर्तृका सत्तेति बोधः। तेन वाय्वधिकरणकरूपकर्तृकसत्ताया अप्रसिद्ध्या कथं विशिष्टसत्तारोप इति शङ्काया नावसरः। 'ज्वरितो न भुञ्जीत' इत्यत्र आरोपितं ज्वरितकर्तृकं भोजनं प्रेरणाविषयीभूतम् इति बोधः। भोजनाभावः प्रेरणाविषयः इति तु मानसः। 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यत्राप्येवमेव। आरोपितकलञ्जभक्षणं प्रेरणाविषयीभूतमिति बोधे सति पश्चात् कलञ्जभक्षणाभावः प्रेरणाविषयः इति मानसबोधो जायते—इति। अस्मिन् पक्षे पूर्वोक्तबोधप्रकारस्य अनुभवारूढत्वाभावेन, आरोपे चानुगतकार्यकारणभावस्य दुर्वचत्वेन च द्वितीयः पक्षः आश्रीयते।

अस्मिन् पक्षे नञर्थोऽन्योन्याभावोऽत्यन्ताभावश्च। प्रागभावप्रध्वंसाभावौ न कदाचिन्नञ्द्योत्यौ। तत्र अन्योन्याभावो भेद एव। अस्मिन्नपि पक्षे मतद्वयम्। नञर्थः प्रतियोगिनि विशेषणमित्येके, विशेष्य इत्यपरे। तिङन्तसमभिव्याहारे नञर्थोऽत्यन्ताभावः, अन्यत्र तु भेदः। स च प्रतियोगिनि विशेषणमिति पक्षे 'अब्राह्मणः' इत्यत्र भेदस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन उत्तरपदार्थेऽन्वयः। भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इति बोधः। न च भेदप्रतियोगितायाः केवलान्वयितया घटादेरपि भेदविशिष्टत्वेन उक्तबोधो दुर्लभ इति वाच्यम्। ब्राह्मणत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन भेदः प्रतियोगिनि विशेषणमिति स्वीकारात्। तेन सम्बन्धेन भेदविशिष्टतायाः ब्राह्मण एव सत्त्वात्। ब्राह्मणभिन्न इति बोधस्तु मानसः।

'अब्राह्मणः क्षत्रियः' इत्यत्र क्षत्रियस्य वृत्तित्वसम्बन्धेन नञर्थे भेदेऽन्वयः। भेदस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन ब्राह्मणे। क्षत्रियवृत्तिभेदप्रतियोगी ब्राह्मण इति शाब्दधीः। निपातेतरनामार्थयोरेवाभेदान्वयनियमात्, प्रकृते नञर्थभेदस्य निपातार्थत्वेन भेदेनान्वये न दोषः। ब्राह्मणभिन्नः क्षत्रिय इति बोधस्तु मानसः। 'चैत्रो न पचति' इत्यत्र क्रियायोगेऽत्यन्ताभावो नञर्थः। स च प्रतियोगितासम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारेऽन्वेति। चैत्रकर्तृकः विक्लित्त्यनुकूलव्यापारः अभावप्रतियोगी इति बोधः। न चैवं

पचत्यपि चैत्रे 'न पचति' इति प्रयोगापत्तिः, चैत्रकर्तृकपाकक्रियायाः मैत्रनिष्ठाभावप्रतियोगितया विषयाबाधादिति वाच्यम्। यदाश्रयः प्रतियोगी तदाश्रयोऽभावः इति लक्षणया चैत्रनिष्ठोऽभावो नञर्थ इति स्वीकारात्। उक्तस्थले चैत्रकर्तृकपाकानुकूलव्यापारः चैत्रनिष्ठाभावप्रतियोगीति बोधस्वीकारात् मैत्रनिष्ठाभावमादाय 'चैत्रो न पचति' इति न प्रयोगः। 'भूतले घटो नास्ति' इत्यत्र भूतलवृत्तिघटकर्तृका सत्ता अभावप्रतियोगिनी इति बोधः। अधिकरणस्य कर्तृकर्मद्वारा क्रियान्वय इति नियमात्। 'घटः पटो न' इत्यत्र पटवृत्तिभेदप्रतियोगो घट इति बोधः। 'अनेकस्तिष्ठति' इत्यत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन भेदविशिष्ट एकस्तिष्ठतीति बोधः। भेदप्रतियोगी एक इति वा। अनेकपदार्थे एकत्वभेदे बोधिते सङ्ख्यान्तरविशिष्टत्वमर्थाद्गम्यते । उत्तरपदार्थप्राधान्यादेकवचनम्। 'पतन्त्यनेके जलधाविवोर्मयः' इत्यादौ तु अनेकश्च अनेकश्च अनेकश्चेत्येकशेषात् बहुवचनमुपपादनीयम्। द्वयोरेकशेषे द्विवचनं तु न, अनभिधानात्। नागेशभट्टास्तु अनेके इति बहुवचनम् असाध्वेवेत्याहुः। नञर्थस्य विशेषणत्वादेव 'अत्वं भवसि' 'अतस्मै देहि' 'असः' इत्यादौ पुरुषव्यवस्था सर्वनामकार्यादिकं च सूपपादम्। 'अत्वं भवसि' इत्यत्र भेदप्रतियोगित्वदभिन्नकर्तृकं भवनमिति बोधः।

परन्तु पक्षेऽस्मिन् 'अघटमानय' इत्यादौ भेदप्रतियोगिनं घटमानयेत्यादिरीत्या बोधप्रकारो नानुभवारूढः। घटभिन्नमानयेत्यादिबोधस्यैव सर्वजनीनत्वात्। तस्मान्नञर्थः प्रतियोगिनि विशेष्य इति मतं सिद्धान्ते स्थितम्। प्रतियोगिनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताश्रयो नञर्थ इति यावत्। स च क्रियायोगेऽत्यन्ताभावः। अन्यत्र तु भेदः।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्।
प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ्॥

इति वृद्धोक्तौ उत्तरपदशब्दः क्रियेतरशब्दोपलक्षकः। पर्युदासो भेदः।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽत्यन्ताभावः। प्रसज्य=विधाय, प्रतिषेधो=निषेधः प्रसज्य-प्रतिषेधः। 'सुप्सुपा' इति समासः। 'प्रसज्यायं क्रियागुणौ ततः पश्चान्निवृत्तिं करोति' इति नञ्सूत्रे भाष्यकृतः। 'एतच्च प्रसज्यप्रतिषेध उच्यते' इति तत्रैव कैयटः। प्रसज्येति ल्यबन्तम्। अथवा प्रसज्यस्य=प्रतियोगिनि आरोप्यमाणस्य क्रियादिधर्मस्य प्रतिषेधः प्रसज्यप्रतिषेध इति षष्ठीतत्पुरुषः। यथा अन्धो न पश्यतीत्यत्र अन्धे दर्शनक्रियामारोप्य प्रतिषेधः। 'पाषाणो मृदुर्न भवति' इत्यत्र पाषाणे मार्दवगुणमारोप्य प्रतिषेधः।

एवञ्च नञ्समासे नञर्थो भेदः उत्तरपदार्थेन विशेष्यते। 'अब्राह्मणः क्षत्रियः' इत्यत्र ब्राह्मणपदार्थः प्रतियोगितया भेदेऽन्वेति। भेदश्च वृत्तित्व-सम्बन्धेन क्षत्रिये। ब्राह्मणप्रतियोगिकभेदाश्रयः क्षत्रियः इति बोधः। अथवा ब्राह्मणपदस्य तद्भिन्ने लक्षणा। नञ् तात्पर्यग्राहकः। नामार्थयो-रभेदान्वयात् ब्राह्मणभिन्नाभिन्नः क्षत्रियः इति बोधः। एवं नञो वाचकतापक्षे द्योतकतापक्षे च किञ्चिदन्योन्यवैलक्षण्यं भवतीति बोध्यम्।

तिङन्तसमभिव्याहारे सर्वत्र अत्यन्ताभावो नञर्थः। 'चैत्रो न गच्छति' इत्यत्र चैत्रकर्तृकगमनव्यापाराभाव इति बोधः। प्रकारतासम्बन्धेन नञर्थविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति धातुजन्यव्यापारोपस्थितेः विशेष्यता-सम्बन्धेन हेतुत्वात्। 'भूतले घटो न' इत्यत्र अस्तीत्यध्याहारः। तिङन्तेन योगादत्यन्ताभावो नञर्थः। भूतलवृत्तिघटकर्तृकसत्ताया अभाव इति शाब्दधीः। अधिकरणस्य कर्तृकर्मद्वारा क्रियान्वयनियमात् भूतलस्य कर्तृभूतघटद्वारा सत्तायामन्वयो न त्वभावे। घटसत्ताया अभावे बोधिते घटाभावोऽपि बुध्यते। समनियताभावयोरैक्यात्। स्वाधिकरणवृत्त्यत्यन्ता-भावाप्रतियोगित्वे सति स्वाभाववदवृत्तित्वम् समनियतत्वम्। अधिकरणस्य भूतलस्य नञर्थाभावे साक्षादन्वयाभावेऽपि भूतलवृत्तित्वेनैवाभावः प्रतीयते, समभिव्याहारबलात्। प्रतियोगी यद्वृत्तित्वेन प्रतीयते, तद्वृत्तित्वेनैव

तदभावः प्रतीयते इत्यङ्गीकारात् । 'भूतले घटो नास्ति' इत्यत्र पूर्वोक्तरीत्या बोधितो घटाभावः भूतलवृत्तित्वेन प्रतीयते, प्रतियोगिनो घटस्य भूतलवृत्तित्वेन प्रतीतत्वात् । 'वायौ रूपं नास्ति' इत्यत्र रूपपदस्य रूपप्रतियोगिकात्यन्ताभावे लक्षणा । वाय्वधिकरणिका रूपाभावकर्तृका सत्तेति बोधः । अथवा वायौ रूपज्ञानमाहार्यं विकल्पात्मकम् । तद्विषयस्य रूपस्य बाह्यसत्तानिषेध इति नानुपपत्तिः ।

भावार्थककृदन्तयोगे समासेऽपि नञोऽभावोऽर्थः । अभोजनम्, अगमनम्, अपाकः इत्यादौ भोजनाभाव इत्याद्यर्थप्रतीतेः । 'एकादश्यामभोजनम्' इत्यत्र यथा । एवमदृष्ट्वा, अकर्तुम् इत्यादावपि । क्त्वातुमुनोः भावार्थकत्वात् । एवमसन्देहः, अनुपलब्धिः, अमार्दवम्, अरूपम्, अस्पर्शः—इत्यादौ गुणयोगेऽपि । 'आरोप्य क्रियागुणौ ततो निवर्तयति' इति नञ्सूत्रस्थभाष्यात् । क्रियागुणयोः योगे सर्वत्र नञोऽभावार्थकत्वमिति फलति ।

द्योतकत्वपक्षे कश्चिदस्ति विशेषः । 'चैत्रो न पचति' इत्यादौ धातोरेव व्यापाराभावपर्यन्तोऽर्थः । नञ् तु तात्पर्यग्राहकः । अत्र पक्षे 'चैत्रेण न पच्यते तण्डुलः' इत्यादौ धात्वर्थव्यापाराभावाश्रयत्वेन चैत्रादेः कर्तृत्वम् । तत्प्रयोज्यफलाभावाश्रयत्वेन च तण्डुलादेः कर्मत्वं सुलभम् । 'अब्राह्मण' इत्यादौ ब्राह्मणपदस्य तद्भिन्ने लक्षणा । अथवा शक्तिरेव । सर्वेषां पदानां तत्तदर्थेषु तद्भिन्नेषु च शक्तिरिति नञ्सूत्रस्थभाष्यप्रदीपोद्योते स्पष्टम् । अतस्मै, असः इत्यादौ तु 'एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि' [पा. सू. ६-१-१३२] इति ज्ञापकात्सर्वनामसंज्ञा । असः शिवः इत्यत्र सुलोपवारणाय खलु अनञ्समासे इति विशेषणम् । एवञ्च नञ्समासे सर्वनामसंज्ञा भवतीत्यत्र ज्ञापकमेवेदम् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति तु प्रायिकम् । 'पूर्वकाय' इत्यादौ व्यभिचारात् । 'अनेकम्' इत्यत्र औत्सर्गिकमेकवचनमिति सङ्क्षेपः ।

यत्तु—

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥

इत्युक्त्वा 'अनश्वः' इत्यादीन्युदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते, तत्र अभावः अत्यन्ताभावः, तदन्यत्वं भेदः । उभौ प्रदर्शितावेव । अन्ये सादृश्याद-योऽर्थास्तु प्रकरणादिना गम्यमानाः न तु साक्षाद्बोध्यमानाः । एवञ्च भेदोऽभावश्च द्वयं नञर्थः । अभावश्चात्यन्ताभाव इत्युक्तमेव । 'रक्तघटे श्यामो नास्ति' इत्यत्रापि अत्यन्ताभावः प्रतीयते, न तु ध्वंसः नापि प्रागभाव इति सङ्क्षेपः ।

२. अथ एवकारार्थः ।

एवशब्दस्य अवधारणमर्थः । अवधारणं व्यवच्छेदः स त्रिविधः । अयोगव्यवच्छेदः, अन्ययोगव्यवच्छेदः, अत्यन्तायोगव्यवच्छेदश्चेति । तदुक्तम्—

अयोगमन्ययोगञ्चात्यन्तायोगमेव च ।

व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य एवकारस्त्रिधा मतः ॥ इति ।

तत्र विशेषणसङ्गतस्यैवकारस्य अयोगव्यवच्छेदः, विशेष्यसङ्गतस्य अन्य-योगव्यवच्छेदः, क्रियासङ्गतस्य तु अत्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थ इति विभागः । योगः=सम्बन्धः, तस्य व्यवच्छेदः=प्रतिषेधः अभावः इति यावत् । अयोगव्यवच्छेदः सम्बन्धाभावाभावः । सम्बन्धश्च एवकारा भावे यः प्रतीयते स एव । शङ्खः पाण्डुर एवेत्यत्र विशेषणसङ्गतस्यैवकारस्य अयोगव्यवच्छेदोऽर्थः । पाण्डुरत्वस्य गुणस्य शङ्खे सम्बन्धः समवायः । पाण्डुरत्वस्य एवकारार्थैकदेशे सम्बन्धे, द्वितीयाभावस्य शङ्खे चान्वयः । पाण्डुरत्वसम्बन्धाभावाभाववान् शङ्ख इति बोधः । अत्र शङ्खत्वावच्छेदेन शङ्खे पाण्डुरत्वसम्बन्धः प्रतीयते । अभावस्य अभावबोधनं प्रकृतसम्बन्धं द्रढयितुम् । अत्रेदं चिन्त्यम् । पाण्डुरशब्दो गुणिवाचकः । 'गुणवचनेभ्यो

मतुपो लुगिष्टः' इति वचनात् मतुप् प्रत्ययो लुप्तः। धर्मिणि विशेषणतया उपस्थितस्य पाण्डुरत्वस्य अन्यत्र एवकारार्थे विशेषणतया अन्वयो दुर्लभः। किञ्च, एवकाराभावे पाण्डुरशङ्खयोस्तादात्म्यं प्रतीयते, न तु समवायः सम्बन्धः। तस्मात् तादात्म्याभावव्यवच्छेदोऽत्र एवकारार्थः। पाण्डुर-तादात्म्याभावव्यवच्छेदवान् शङ्खः इति बोधः। व्यवच्छेदोऽभावः।

पार्थ एव धनुर्धरः।

अत्र विशेष्यसङ्गतस्यैवकारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदः अर्थः। अन्यो भेदाश्रयः। भेदश्च समभिव्याहारमहिम्ना पार्थप्रतियोगिकः प्रतीयते। एवकारार्थैकदेशस्य व्यवच्छेदस्य (अभावस्य) आश्रयतासम्बन्धेन धनुर्धरत्वे अन्वयः। एवञ्च, पार्थप्रतियोगिकभेदाश्रयसम्बन्धाभाववद्धनुर्धरत्ववद-भिन्नः पार्थ इति शाब्दबोधः। पूर्वोक्तरीत्या तु अन्यतादात्म्याभावः एवकारार्थः। पार्थान्यतादात्म्याभाववद्धनुर्धराभिन्नः पार्थ इति बोधः।

नीलं सरोजं भवत्येव।

अत्र क्रियासङ्गतस्यैवकारस्य अत्यन्तायोगव्यवच्छेदः अर्थः। अयोगे आत्यन्तिकत्वं व्यवच्छिद्यते। आत्यन्तिकत्वञ्च अन्वयितावच्छेदकव्यापक-त्वम। प्रकृते च सरोजत्वमन्वयितावच्छेदकम्। सरोजानि नानावर्णानि भवन्ति, नीलानि, रक्तानि, श्वेतानि च। यद्यपि सर्वाणि सरोजानि नीलानि न, तथापि क्वचित् नीलमपि सरोजमस्त्येवेति प्रतिज्ञावाक्यमेतत्। अत्र नीलत्वादेः सरोजत्वादिसामानाधिकरण्येनान्वयः, न तु अवच्छेदका-वच्छेदेन, बाधात्। अत एव अयोगे आत्यन्तिकत्वं व्यवच्छिद्यत इति पूर्वमुक्तम्। एवञ्च अयोगव्यवच्छेद एवायम्। विशेषणसङ्गतस्थले अवच्छेदकावच्छेदेन पाण्डुरत्वादेरन्वयः, अत्र तु सामानाधिकरण्येनान्वय इत्येतावता अत्यन्तायोगव्यवच्छेद इति व्यवहारः। अत्र अयोगे व्यवच्छेदे च खण्डशः शक्तिः। नीलपदार्थस्य अयोगे तादात्म्याभावे अन्वयः। धात्वर्थभवनस्य व्यवच्छेदे। एवञ्च नीलतादात्म्याभाववत्सरोज-

कर्तृकभवनाभाव इति बोधः। वस्तुतस्तु, अयोगव्यवच्छेदोऽत्र अभावाभावरूपः। धात्वर्थभवनस्य प्रतियोगितया तत्रान्वयः। नीलाभिन्नसरोजकर्तृकभवनाभावाभाव इत्येव शाब्दबोध इत्यलं विस्तरेण।

पृथिव्यामेव गन्धः।

अत्र अन्ययोगव्यवच्छेदः एवकारार्थः। तथा हि। सप्तम्याः अधिकरणत्वमर्थः। पृथिव्याः तत्र वृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयः। अधिकरणत्वस्य स्वनिरूपिताधेयत्वसम्बन्धेन गन्धेऽन्वयः। एवशब्दस्य पृथिव्यन्यनिष्ठाधिकरणतानिरूपितत्वाभावोऽर्थः। सोऽयमन्ययोगव्यवच्छेदः। तस्य आश्रयतासम्बन्धेन सम्बन्धैकदेशाधेयतायामन्वयः। तथा च पृथिवीनिष्ठाधिकरणतानिरूपिता या आधेयता पृथिवीतरनिष्ठाधिकरणतानिरूपितत्वाभाववती तदाश्रयो गन्ध इति शाब्दधीः। पृथिवीतरावृत्तिः पृथिवीवृत्तिर्गन्ध इति सङ्क्षिप्तबोधाकारः।

ननु विशेष्यसङ्गतस्यैवकारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थ इति पूर्वमुक्तम्। 'पृथिव्यामेव गन्धः' इति वाक्यजबोधे पृथिव्याः विशेषणत्वेनैव प्रतीयमानत्वात् कथं तत्सङ्गतस्यैवकारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वमिति चेत्, उच्यते। तत्र 'विशेषण' पदस्य विधेयार्थकत्वम्, 'विशेष्य' पदस्य च उद्देश्यार्थकत्वं बोध्यम्। 'पृथिव्यामेव गन्धः' इत्यत्र पृथिव्याः उद्देश्यत्वम्, गन्धस्य तु विधेयत्वं प्रतीयते। ततश्च उद्देश्यगतस्यैवकारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थ इति न पूर्वोक्तविरोधः। उद्देश्यताविधेयते च अतिरिक्ते एव विषयते। न तु विशेष्यताप्रकारतारूपे। अत एव 'चैत्रो गच्छति' इत्यादौ क्रियाया विधेयताप्रतीतिः।

चैत्रस्यैवेदं धनम्।

अत्रापि अन्ययोगव्यवच्छेदः एवकारार्थः। स्वामितानिरूपितस्वत्वं चैत्रपदोत्तरषष्ठ्या अर्थः। चैत्रेतरनिष्ठस्वामितानिरूपितत्वाभावः एवकारार्थः। अस्य आश्रयतासम्बन्धेन स्वत्वेऽन्वयः। चैत्रनिष्ठस्वामित्व-

निरूपितं चैत्रेतरनिष्ठस्वामितानिरूपितत्वाभाववच्च यत् स्वत्वं तद्वत् धनमिति शाब्दबोधः ।

अन्ये तु अवधारणं ज्ञानविशेषमाहुः । अयोगव्यवच्छेदादिकं ज्ञाने प्रकारः । अवधारणस्य विषयतासम्बन्धेन यथायथं विशेषणादिष्वन्वयः । 'अवधारणविषयपाण्डुराभिन्नः शङ्खः', 'अवधारणविषयपार्थाभिन्नो धनुर्धरः', 'नीलसरोजकर्तृकभवनमवधारणविषयः' इति शाब्दबोधः ।

लवणमेवासौ भुङ्क्ते ।

अत्र प्राचुर्यमेवकारार्थः । तस्य आश्रयतासम्बन्धेन अध्याहृतेऽन्नादावन्वयः । लवणप्राचुर्यवदन्नादिकं भुङ्क्ते इत्यर्थः ।

क्वेव भोक्ष्यसे ।

'एवे चानियोगे' इति वार्तिकात् अनवधारणमेवकारार्थः । अनवधारणमसम्भावना । यत्किञ्चिदधिकरणकत्वत्कर्तृकभविष्यत्कालिकभोजनं सम्भावनाविषयत्वाभाववत्–इति बोधः । स्थलाभावादिना भोजनसम्भवाभावोऽत्र बोध्यते ।

३. अथ इवार्थः ।

अत्र बहवो मतभेदाः । तेषां दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते । 'कमलमिव मुखम्' इत्यत्र इवशब्दार्थः सादृश्यम् । तच्च पदार्थान्तरम् । तद्भाने समानधर्मः प्रयोजकः इत्येके । कमलस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन सादृश्येऽन्वयः । तस्य आश्रयतासम्बन्धेन मुखेऽन्वयः । कमलनिरूपितसादृश्याश्रयो मुखमिति बोधः । यद्वा, प्रतियोग्यनुयोगिभावेनान्वयात् कमलप्रतियोगिकसादृश्यानुयोगि मुखमिति बोधः । आह्लादकत्वाख्यः साधारणो धर्मः व्यञ्जनया बुध्यते । निपातेवार्थस्य नञर्थस्येव भेदसंसर्गेण नामार्थविशेष्यत्वे विशेपणत्वे च न दोषः । 'कमलमिव सुन्दरं मुखम्' इत्यत्र कमलनिरूपितसादृश्यवन्मुखं सौन्दर्यवदभिन्नम् इति बोधः । सादृश्यप्रयोजकं सौन्दर्य-

मिति तु अर्थाद्गम्यते। 'कमलवत् सुन्दरं मुखम्' इत्यत्र तु भवतीत्यध्याहारः। 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' (पा. सू. ५-१-११५) इति सूत्रेण क्रियातौल्ये एव वतिविधानात्। कमलपदस्य तत्कर्तृकभवने लक्षणा। कमलकर्तृकभवनसदृशम् इति कमलवत् पदार्थः। तदभिन्नं सुन्दरमुखकर्तृकं भवनम् इति बोधः। ततश्च कमलमुखयोः सौन्दर्यकृतं सादृश्यं मानसबोधविषयः।

अत्र पक्षे 'चन्द्रमिव मुखं पश्यामि' इत्यादौ चन्द्रादेः द्वितीया न स्यात्। चन्द्रपदार्थस्य इवार्थसादृश्येऽन्वयेन दर्शनक्रियाकर्मत्वाभावात्। तस्मात् चन्द्रादेः तत्सदृशे लक्षणा। इवशब्दस्तात्पर्यग्राहकः। चन्द्रसदृशाभिन्नं मुखं पश्यामीत्यर्थः। स्वाभिन्नमुखद्वारा फलाश्रयत्वात् चन्द्रपदार्थस्य कर्मता। 'चैत्रस्येव मैत्रस्य गृहम्' इत्यत्र गृहमित्यावृत्त्या चैत्रस्य गृहमिव मैत्रस्य गृहमिति योजना। चैत्रसम्बन्धिगृहसदृशाभिन्नं मैत्रसम्बन्धि गृहमिति शाब्दबोधः। औन्नत्यवैशाल्यादिसाधारणो धर्मस्तु गम्यः। 'शरैरुस्रैरिवोदीच्यान् उद्धरिष्यन् रसानिव' इत्यत्र उस्रसदृशैः शरैः रससदृशान् उदीच्यान् उद्धरिष्यन् इत्याद्यर्थः। शराणां रसानाञ्च तत्तत्सदृशेषु लक्षणास्वीकारादेव करणत्वं कर्मत्वञ्च बोध्यम्। इवशब्दस्तु द्योतकः। अन्यथा तदुत्तरतृतीयाया द्वितीयायाश्च अनन्वयप्रसङ्गः। 'गज इव शूरो गच्छति' इत्यत्र गजशब्दस्य गजकर्तृकगमनसदृशे लक्षणा। तदभिन्नं शूरकर्तृकं गमनमिति बोधः।

तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यमित्यपरे। भूयोधर्माश्च आह्लादकत्वादयः साधारणधर्माः। तद्गतत्वञ्च तत्सम्बन्ध एव। 'कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन' इति हरिवचनात्। एवञ्च साधारणधर्मसम्बन्धः सादृश्यमिति फलति। तन्मते 'अरविन्दमिव सुन्दरं मुखम्' इत्यत्र अरविन्दपदार्थः आधेयतासम्बन्धेन इवपदार्थे साधारणधर्मेऽन्वेति। साधारणधर्मस्य अभेदेन सम्बन्धेन सुन्दरपदार्थैकदेशे

सुन्दरत्वेऽन्वयः। ततश्च अरविन्दवृत्तिसमानधर्माभिन्नसुन्दरत्ववदभिन्नं वदनमिति बोधः। यत्र तु सुन्दरत्वादिकं नोपात्तं 'अरविन्दमिव मुखम्' इत्यादौ तत्र साधारणधर्मस्य आश्रयतया उपमेयेऽन्वयः। अरविन्दवृत्ति-साधारणधर्माश्रयो मुखमिति बोधः। अस्मिन्नपि पक्षे 'अरविन्दमिव मुखं पश्यामि' इत्यत्र पूर्वोक्तदोषः स्थितः।

नागेशभट्टास्तु— "सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थः। साधारणधर्मस्तु सादृश्यप्रयोजकः। इवशब्दस्तु स्वसमभिव्याहृतचन्द्रादावुपमानत्वं तन्नि-र्वाहकमाह्लादकत्वादिसाधारणधर्मसम्बन्धञ्च द्योतयति। उपमानत्वञ्च साधारणधर्मवत्त्वेन ईषदितरपरिच्छेदकत्वम्। परिच्छेदकत्वादेव तस्य विशेषणता। परिच्छेदकत्वञ्च परिच्छेद्यप्रतीतिं विना अनुपपन्नम् इति मुखादावुपमेयत्वञ्च द्योतयति इवशब्दः। साधारणधर्मश्च क्वचित् शब्देनो-पात्तः, क्वचिदाक्षिप्तः। उपमानोपमेययोः यद्यपि स्वस्वरूपेण भेदः, तथापि आह्लादकत्वादिसाधारणधर्मवत्त्वेन अभेदः। अत एव उपमानतावच्छेदक-धर्ममुपमेये आरोप्य तयोरभेदेन अन्वयः। एवञ्च 'चन्द्र इव मुखमाह्लाद-कम्' इत्यत्र चन्द्रे आह्लादकत्वमुपमानत्वञ्च, मुखे उपमेयत्वञ्च इवशब्दो द्योतयति। तथा च आह्लादकोपमानभूतचन्द्राभिन्नमाह्लादकमुपमेयं मुखमिति शाब्दबोधः। साधारणधर्मसम्बन्धश्च क्वचिद्विशेषणतया। यथा 'चन्द्र इव मुखमाह्लादकम्' इत्यत्र। क्वचिद्विशेष्यतया। यथा 'चन्द्र इव मुखमाह्लादयति' इत्यत्र। अत्र हि साधारणधर्मः विशेष्यतया तिङन्तेन उपात्त इति 'उपमानचन्द्रकर्तृकाह्लादाभिन्नः उपमेयमुखकर्तृकाह्लादः' इति बोधः। उपमानोपमेययोरभेदान्वयादेव 'चन्द्रमिव मुखं पश्यामि' इत्यादौ तयोरेकविभक्तित्वनियमः। 'गज इव गच्छति चैत्रः' इत्यत्र गजशब्दस्य उपमानभूतगजकर्तृकगमनम् इत्यर्थः। उपमानभूतगजकर्तृकगमनाभिन्न-मुपमेयदेवदत्तकर्तृकं गमनम्—इति बोधः" इत्याहुः।

सम्भावनापि इवशब्दद्योत्या। उत्कटैकतरकोटिकः संशयः सम्भावना। भूयोधर्मवत्त्वं सम्भावनायां प्रयोजकम्। इवार्थे सादृश्ये तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं तद्भिन्ने प्रतीयते। सम्भावनायान्तु तद्गतभूयोधर्मवत्त्वेन निमित्तेन तद्भिन्ने तत्तादात्म्यमुत्कटकोटिकत्वेन प्रतीयत इति विशेषः। 'दूरे तिष्ठन् देवदत्तः यज्ञदत्त इव दृश्यते' इत्यत्र इवशब्दार्थः सम्भावना। यज्ञदत्तस्य प्रकारतानिरूपकत्वसम्बन्धेन सम्भावनायामन्वयः। तस्याश्च विषयतासम्बन्धेन देवदत्तेऽन्वयः। तादात्म्यञ्च प्रकारतायां संसर्गः। एवञ्च तादात्म्यसंसर्गेण यज्ञदत्तनिष्ठप्रकारतानिरूपकसम्भावनाविषयदेवदत्तनिष्ठा चाक्षुषज्ञानविषयता—इति 'देवदत्तो यज्ञदत्त इव दृश्यते' इति वाक्याज्जायमानः शाब्दबोधः। तिङन्तेन योगे सर्वत्र इवार्थः सम्भावना। 'न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति' इति सन्सूत्रस्थभाष्यात्। 'चैत्रो गच्छतीव' इत्यत्र चैत्रकर्तृकगमनं सम्भावनाविषयभूतम्—इति बोधः। चैत्रकर्तृकयत्किञ्चिद्व्यापारेण निमित्तेन गमनं सम्भावनाविषयीकृतम्। इयञ्च सम्भावना आहार्या, अनाहार्येति द्विविधा। अनाहार्या पूर्वोक्तस्थले। तस्या आहार्यत्वे तु 'धूमस्तोमं तमः शङ्के' इत्यादौ उत्प्रेक्षालङ्कार इत्यालङ्कारिकाणां व्यवहारः।

४. अथ सहशब्दार्थः।

'पुत्रेण सहागच्छति पिता' इत्यादौ साहित्यं सहशब्दार्थः। तच्च स्वसमभिव्याहृतशब्दजन्योपस्थितिविषयक्रियादिसमानकालिकतत्क्रियादिमत्त्वम्। तृतीयार्थस्तु सहार्थानुयोगिनः मित्रादेः क्रियादौ यादृशः सम्बन्धः सः। स च क्रियावाचकशब्दसत्त्वे कर्तृत्वादिः, द्रव्यगुणयोर्योगे स्वत्वादिः। प्रकृते आगमनसमानकालिकागमनं सहशब्दार्थः। पुत्रशब्दोत्तरतृतीयार्थः कर्तृत्वम्। तस्य निरूपकत्वसम्बन्धेन सहार्थैकदेशे प्रथमागमने (पुत्रागमने) अन्वयः। द्वितीयागमनस्य (पितुरागमनस्य) कर्तृत्वसम्बन्धेन आश्रयतासम्बन्धेन वा पितर्यन्वयः। तस्य अभेदसम्बन्धेन

तिङर्थे कर्तरि। तस्याधेयतासम्बन्धेन धात्वर्थगमनेऽन्वयः। वर्तमाने लट्। 'पुत्रकर्तृकागमनसमानकालिकागमनाश्रयपित्रभिन्नकर्तृनिष्ठं वर्तमान-कालिकमागमनम्'—इति बोधः। अस्मिन् बोधे पितर्यागमनक्रियाया द्वेधा भानं द्रष्टव्यम्। उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यं तु तयोरीषद्भेद-मादाय व्युत्पत्तिवादे परिहृतम्। विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः। वैयाकरणनये तु साहित्यमखण्डोपाधिरूपम्। तच्च समानदेशकालस्वत्त्वादिसम्बन्धैः एकक्रियाद्रव्याद्यन्वयित्वसमनियतम्। 'पुत्रेण सह आगच्छति पिता' इत्यत्र पुत्रसाहित्यवान् पिता आगच्छति इत्येव बोधः। पुत्रे समानकालिका-गमनं तु सहशब्दान्वयबलात् पश्चात् प्रतीयते। आगमनक्रियान्वयः पितरि शाब्दः, पुत्रे तु आर्थः। अत एव 'सहयुक्तेऽप्रधाने [पा.सू. २-३-१९] इति सूत्रेण पुत्रशब्दात् तृतीया। पुत्रे अप्रधानत्वं हि शाब्दगुणाद्यन्वयित्वाभावरूपम्। न तु लौकिकमप्रधानत्वम्। 'राज्ञा सह सेना आगच्छति' इत्यत्र राजशब्दात् तृतीयानापत्तेः। एवञ्च तृतीयान्तार्थे क्रियादिप्रतीतिर्मानसी इत्येव सूत्रस्वरसः।

पुत्रेण सह पिता स्थूलः।

अत्र पुत्रसाहित्यवान् पिता स्थूलः इति,

पुत्रेण सह पितुर्धनम्।

इत्यत्र पुत्रसाहित्यवतः पितुर्धनमिति च बोधः। पुत्रे समानकालिक-स्थौल्यस्य, धने पुत्रवृत्तिस्वामितानिरूपितस्वत्वस्य च बोधो मानसः। यदि तु पुत्रेऽपि क्रियादिसम्बन्धः शाब्दबोधे भासते, न त्वसौ मानस-बोधविषय इत्यनुभवः, तर्हि समभिव्याहृतपदबोध्यक्रियादिसमानकालि-कत्वं सहशब्दार्थः। 'पुत्रेण सह आगच्छति पिता' इत्यत्र आगमनसमान-कालिकत्वं साहित्यम्। पुत्रस्य कर्तृत्वसम्बन्धेन आगमने समानकालि-कत्वस्य आश्रयतासम्बन्धेन धात्वर्थे आगमनेऽन्वयः। 'पुत्रकर्तृकागमन-समानकालिकं पितृकर्तृकागमनम्'—इति बोधः। 'पुत्रेण सह स्थूलः'

इत्यत्र स्थौल्यसमानकालिकत्वं सहशब्दार्थः । तस्य स्थूलपदार्थैकदेशे स्थौल्येऽन्वयः । 'पुत्रवृत्तिस्थौल्यसमानकालिकस्थौल्यवान् पिता' इति बोधः । 'पुत्रेण सह पितुर्धनम्' इत्यत्र स्वामितानिरूपितस्वत्वसमान-कालिकत्वं सहशब्दार्थः । तस्य षष्ठ्यर्थसम्बन्धेऽन्वयः । पुत्रवृत्ति-स्वामितानिरूपितस्वत्वसमकालिकं यत् पितृनिष्ठस्वामितानिरूपितं स्वत्वं तद्वत् धनमिति बोधः । अत्र पक्षे पुत्रस्य पितर्यन्वयः परम्परया । 'सपुत्रः पिता आगतः' इति समासस्तु 'तेन सहेति तुल्ययोगे' (पा.सू. २-२-२८) इति सूत्रबलात् समर्थनीयः । अत्र साहित्यमखण्डोपाधिरिति पक्ष एव ज्यायानिति प्रतिभाति । पूर्वोक्तशाब्दबोधप्रकारस्तु समानवित्तिवेद्यत्वेन उपपादनीयः । अत्र विद्वांसः प्रमाणम् । यत्र माषवापोत्तरं तिलवापः तत्र 'माषैः सह तिलान् वपति' इति प्रयोगे समानदेशत्वमात्रप्रतीतिः, न तु समानकालिकत्वस्य । 'सहैव दशभिः पुत्रैः भारं वहति गर्दभी' इत्यत्र यदि 'दशानां पुत्राणां विद्यमानत्वेऽपि' इत्यर्थो बुबोधयिषितः, तर्हि सत्तासमकालिकत्वं सहार्थ इत्यभ्युपेयम् । दशपुत्रसत्तासमानकालिकं गर्दभीकर्तृकं भारकर्मकं वहनम्—इति बोधः ।

५. अथ चशब्दार्थः ।

'चार्थे द्वन्द्वः' (पा.सू. २-२-२९) इति सूत्रे सिद्धान्तकौमुद्यामेवमुक्तम् । 'समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्य एकस्मिन् अन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वे अन्वाचयः । मिलितानामन्वयः इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः' इति । 'एकस्मिन् अन्वयः समुच्चयः' इत्यत्र 'अन्वयः' इति प्रतीकमादाय 'यत्रैवमन्वयः तत्र समुच्चयः चशब्दार्थः । न त्वन्वय एव समुच्चय इति भ्रमितव्यम्' । इति नागेशभट्टाः व्याचख्युः । तत्र 'समुच्चयान्वाचययोः चशब्दो द्योतकः, तदर्थस्य साहित्यस्य विशेषणतया समभिव्याहृतपदार्थे प्रतीतेः । इतरेतरयोगसमाहारयोस्तु चशब्दो वाचकः । तदर्थसाहित्यस्य तत्र

विशेष्यतया प्रतीतेः' इत्यपि तैरेव भाष्यप्रदीपोद्योते प्रतिपादितम् । एवञ्च चशब्दार्थः साहित्यम् । साहित्यञ्च बहुविधम् । समुच्चयादयः साहित्यभेदाः इति विज्ञायते । सहशब्दार्थसाहित्यं नियमेन समानकालिकत्वादिघटितम् । समुच्चयादयस्तु न तथेति भेदः ।

ईश्वरं गुरुञ्च भजस्व ।

अत्र चशब्दार्थः समुच्चयः । स च स्वसमभिव्याहृतगुरुपदार्थविशेषणतया ईश्वरपदार्थविशेष्यतया च बुध्यते । ईश्वरप्रतियोगिकसमुच्चयाश्रयं गुरुमित्यर्थः । अथवा गुरुपदस्य ईश्वरसमुच्चितगुरौ लक्षणा । चशब्दस्तु तात्पर्यग्राहक इति यावत् । अत्र एकस्य क्रियान्वयोत्तरं अपरस्य क्रियावाचकपदावृत्त्या अन्वय इति लघुशब्देन्दुशेखरे नागेशभट्टैरुक्तम् । तथा च 'ईश्वरं भजस्व' 'ईश्वरसमुच्चितं गुरुं भजस्व' इति वाक्यद्वयं निष्पद्यते । 'ईश्वरं गुरुञ्च भजस्व' इत्यत्र तु एकवाक्यता प्रतीयते । एकार्थविशेष्यकशाब्दबोधजनकत्वं कथमुक्तवाक्यद्वयस्य ? मम तु एवं प्रतिभाति । ईश्वरभजनविशिष्टं गुरुभजनमिति बोधः । वैशिष्ट्यञ्च स्वबोधोत्तरकालिकबोधविषयत्वेन, समुच्चितत्वेन वा । गुरोरिव गुरुभजनस्यापि समुच्चितत्वे न किञ्चित् बाधकम् । 'ईश्वरभजनं कुरु गुरुभजनञ्च' इत्युक्तौ भजनसमुच्चयस्य प्रतीतेः । तथा च उक्तस्थले त्वमित्यध्याहारः । भजेः प्रीत्यनुकूलव्यापारोऽर्थः । लोडर्थः प्रेरणा । तस्या विषयतासम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारेऽन्वयः । ईश्वरनिष्ठप्रीत्यनुकूलः त्वदभिन्नकर्तृनिष्ठो यो व्यापारः प्रेरणाविषयः तद्विशिष्टः ईश्वरसमुच्चितगुरुनिष्ठप्रीत्यनुकूलस्त्वत्कर्तृकः व्यापारः प्रेरणाविषयः—इति शाब्दबोधः । अत्र सुधियः प्रमाणम् ।

देवदत्तः पचति हसति च ।

अत्र क्रियासमुच्चयः । देवदत्तकर्तृकपचनव्यापारसमुच्चितः देवदत्तकर्तृकहसनव्यापारः—इति बोधः ।

भिक्षामट गाञ्चानय।

अत्र चशब्दार्थोऽन्वाचयः। आनुषङ्गिकत्वं व्याप्यत्वञ्च चशब्द-द्योत्यम्। आनुषङ्गिकत्वमनुद्देश्यरूपमप्राधान्यम्। उभयमपि चशब्द-समभिव्याहृत-नी-धात्वर्थानयनक्रियायाम्। आनयनक्रियागतव्याप्य-त्वञ्च चशब्दार्थप्रतियोग्यटनक्रियानिरूपितम्। तथा च 'भिक्षामट, गाञ्चानय'इत्यतः प्रेरणाविषयीभूतत्वत्कर्तृकभिक्षाटनव्याप्यमानुषङ्गिकं प्रेरणाविषयीभूतं त्वत्कर्तृकगवानयनम्—इति बोधः।

उद्भूतावयवभेदः समूहः इतरेतरयोगः। उद्भूतः=प्रकटः अवयवानां भेदः यस्य सः उद्भूतावयवभेदः। उद्भूतावयवभेदत्वस्य समूहे अवयवगतसङ्ख्यारोपवत्त्वम्। चशब्दार्थः साहित्यरूपः समूहो विशेष्यः। अत्र समूहे प्रत्येकावयववृत्तिर्धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तम्। समुदायद्वारा अवयवा-नामपि प्रत्येकं कर्तृत्वादियोग इति तत्तन्निमित्तिका विभक्तिः अवयवेभ्यः भवत्येव। अवयवानां समुदायानतिरेकात्। अवयवाभेदेन इतरेतरयोगे समूहः प्रतीयते। 'चैत्रो मैत्रो यज्ञदत्तश्च गच्छन्ति' इत्यत्र उद्भूतावयव-भेदः समूहः चार्थः। स च विशेष्यः। चैत्रमैत्रयज्ञदत्तरूपसमुदाया-भिन्नकर्तृनिष्ठो गमनव्यापार इति बोधः।

संज्ञापरिभाषमित्यादिसमाहारद्वन्द्वे तु अनुद्भूतावयवभेदः समूहोऽर्थः इत्येकवचनमेव। अवयवातिरिक्तत्वेन समूहस्य तत्र भानम्। समूहत्वं तत्र प्रवृत्तिनिमित्तम्, न तु प्रत्येकवृत्तिधर्म इति विशेषः॥

प्रति, परि, अभि—इत्यादयः केचन शब्दाः अर्थविशेषे कर्मप्रवचनीय-संज्ञां लभन्ते। तस्याः निपातसंज्ञया अव्ययसंज्ञया च समावेशः। कर्म= क्रियामुक्तवन्तः 'कर्मप्रवचनीयाः'। बाहुलकात् कर्तरि भूते अनीयर्। क्रियानिरूपितं सम्बन्धविशेषमेते द्योतयन्ति। 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' (पा. सू. २-३-८) इति सूत्रेण एतद्योगे द्वितीया भवति।

वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ।

अत्र 'लक्षणेत्थंभूताख्यान ....' (पा. सू. १-४-९०) इत्यादिसूत्रेण प्रतिः कर्मप्रवचनीयः । लक्षणं ज्ञापकम् । वृक्षप्रकाशज्ञानेन विद्युद्विद्योतनं ज्ञायत इति वृक्षो ज्ञापकः । तस्य ज्ञापकत्वं स्वज्ञानद्वारा । ज्ञापकता-निरूपितज्ञाप्यत्वं द्वितीयार्थः । वृक्षस्य वृत्तित्वसम्बन्धेन ज्ञापकताया-मन्वयः । ज्ञाप्यत्वस्य आश्रयतासम्बन्धेन धात्वर्थविद्योतनेऽन्वयः । वृक्षनिष्ठज्ञापकतानिरूपितज्ञाप्यताश्रयः विद्युत्कर्तृकविद्योतनव्यापारः— इति बोधः ।

अश्वो मां प्रति ।

भागेऽर्थे प्रतिः कर्मप्रवचनीयः । भागो नाम स्वत्वाश्रयः । स्वस्वामिसम्बन्धोऽत्र प्रतिद्योत्यो द्वितीयार्थः । मन्निष्ठस्वामितानिरूपित-स्वत्वाश्रयोऽश्वः इति बोधः ।

वृक्षं वृक्षं प्रति-परि-अनु वा सिञ्चति ।

अत्र वीप्सायां प्रत्यादयः कर्मप्रवचनीयाः । अत्र 'नित्यवीप्सयोः' (पा. सू. ८-१-४) इति द्विर्वचनेन बुद्धिस्थयावत्प्रकृत्यर्थनिष्ठव्याप्यत्वं द्योत्यते । व्याप्यत्वविशिष्टवृक्षादीनां व्यापकत्वसम्बन्धेन क्रियान्वयः प्रत्यादिद्योत्यः । व्यापकत्वं द्वितीयार्थः । व्याप्यवृक्षनिरूपितव्यापकत्ववत् सेचनमिति बोधः । यद्यप्यत्र द्विर्वचनेनैव वृक्षादौ क्रियाव्याप्तिः बुध्यते, तथापि 'परिसिञ्चति' इत्यत्र षत्वबाधनार्था, सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठीबाधनार्था च कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । सेचने व्यापकत्वञ्च स्वाधिकरण-वृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । स्वं वृक्षत्वम् ।

वातं विना वृक्षः पतितः ।

विनाशब्दार्थोऽभावः । तस्याश्रयतासम्बन्धेन वृक्षेऽन्वयः । द्वितीयार्थः प्रतियोगित्वम् । वातप्रतियोगिकाभावाश्रयो वृक्षः पतनाश्रयः

*

इति शाब्दबोधः । पतने वातजन्यत्वाभावलाभस्तु आर्थः इति केचित् । अन्ये तु जनकतानिरूपितजन्यत्वप्रतियोगित्वं द्वितीयार्थः । प्रकृत्यर्थस्य सम्बन्धैकदेशे जनकतायामन्वयः । विनाशब्दार्थस्याभावस्य पतधात्वर्थे पतनेऽन्वयः । वातनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वप्रतियोगित्वाभाववत्-पतनाश्रयो वृक्ष इति बोधः इत्याहुः । अपरे तु विनापदार्थस्य अभावस्य समानकालिकत्वसम्बन्धेन पतनेऽन्वयं वदन्ति । तन्मते वातप्रतियोगिका-भावसमानकालिकपतनाश्रयो वृक्ष इति बोधः ।

पुत्रं विना आगतः पिता ।

अत्र पुत्रशब्दस्य पुत्रकर्तृकागमने लक्षणा । विनाशब्दार्थाभावस्य समानकालिकत्वसम्बन्धेन धात्वर्थागमनेऽन्वयः । पुत्रकर्तृकागमना-भावसमानकालिकागमनाश्रयः पितेति शाब्दधीः ।

विना क्षीरं बालो रोदिति ।

अत्राभावस्य प्रयोज्यतासम्बन्धेन रोदनेऽन्वयः । क्षीराभावप्रयोज्यताश्रयो बालकर्तृकं रोदनमिति बोधः ।

हरिं विना न सुखम् ।

हरिशब्दः हरिभक्तौ लाक्षणिकः । हरिभक्त्यभावप्रयोज्यः सुखाभाव इति बोधः । विनाशब्दार्थोऽभावः स्वविशेष्यतया पदार्थान्तरसाकाङ्क्ष एव प्रतीयते । अत एव चैत्रो न गच्छति इत्यर्थे 'चैत्रस्य गमनं विना' इति न प्रयोगः । एवम् अन्तरा, ऋते इत्यादिशब्दयोगेऽपि ।

अमुं नारद इत्यबोधि सः ।

अत्र तच्छब्देन श्रीकृष्णस्य परामर्शः । अदःशब्देन श्रीकृष्णदृष्टाकृति-विशेषस्य च । इतिशब्दार्थः प्रकारता । तत्र नारदपदार्थस्य आधेयता-सम्बन्धेन अन्वयः । प्रथमा तु साधुत्वार्था । प्रकारतायां तादात्म्यं संसर्गतया भासते । अमुम् इत्यत्र द्वितीयार्थः विशेष्यताख्या विषयता ।

प्रकारतायाः विशेष्यतायाश्च निरूपकत्वसम्बन्धेन बुधधात्वर्थे ज्ञानेऽन्वयः। तथा च तादात्म्यसंसर्गेण नारदनिष्ठप्रकारतानिरूपकं अदःपदार्थनिष्ठ-विशेष्यतानिरूपकञ्च श्रीकृष्णनिष्ठं भौतकालिकं ज्ञानमिति शाब्दबोधः।

तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतायाः कर्मत्वानुशिष्टद्वितीयार्थकत्वं 'रङ्गं रजतं जानाति' इत्यत्र व्युत्पत्तिवादे भट्टाचार्यैः स्वीकृतम्। अत एव इतिशब्देन कर्मत्वस्याभिधानात् नारदपदोत्तरं न द्वितीया। केचित्तु इतिशब्दस्यैव नारद इत्यर्थः। नारदपदं तु तात्पर्यग्राहकम्। इतिशब्दस्य अव्ययत्वात् तदुत्तरद्वितीया लुप्ता। अमुं नारदाभिन्नमबोधीत्यर्थमाहुः। नागेशभट्टैस्तु 'नारद इति' इति श्रीकृष्णीयज्ञानाकारानुकरणम् इत्युक्तम्। तन्मते तु आकृतिविशेषनिष्ठविषयतानिरूपकं नारद इत्येतच्छब्दाभिलप्य-मानाकारकं श्रीकृष्णनिष्ठं भौतकालिकं ज्ञानमिति बोधः।

चैत्र इति वदति।

चैत्रपदस्य 'चैत्रः' इति शब्दोऽर्थः। इतिशब्दः तस्य शब्दपरत्वे तात्पर्यग्राहकः। वदधातोः अभिव्यक्त्यनुकूलमुच्चारणमर्थः। उच्चारणस्य कण्ठताल्वाद्यभिहननरूपो व्यापारः। अभिव्यक्तिश्च विषयतासम्बन्धेन चैत्रशब्दनिष्ठा। चैत्रशब्दनिष्ठाभिव्यक्त्यनुकूलमुच्चारणमिति बोधः।

चैत्र इति नाम।

पूर्ववदेव चैत्रशब्दस्य 'चैत्र' इति शब्दोऽर्थः। अभेदः सम्बन्धः। चैत्राभिन्नं नामेति बोधः।

(रावणः क्रूरः) विभीषणस्तु साधुः।

तुशब्दार्थो वैलक्षण्यम्। तच्च पूर्वोक्तरावणप्रतियोगिकं बुध्यते। तस्याश्रयतासम्बन्धेन विभीषणपदार्थेऽन्वयः। रावणप्रतियोगिक-वैलक्षण्याश्रयो विभीषणः साधुरिति बोधः। अथवा वैलक्षण्यस्य प्रयोजकता-सम्बन्धेन साधुपदार्थैकदेशे साधुत्वेऽन्वयः। रावणप्रतियोगिकवैलक्षण्य-प्रयोजकसाधुत्ववान् विभीषण इति बोधः।

यदि रामो वनं गच्छति तर्हि सीतापि गच्छति ।

यदिशब्दार्थः प्रयोजकता । 'रामो वनं गच्छति' इत्यत्र विद्यमान-गच्छत्यर्थगमनस्य वृत्तित्वसम्बन्धेन प्रयोजकतायामन्वयः । तर्हिशब्दस्य प्रयोज्यत्वमर्थः । प्रयोजकतायाः निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रयोज्यत्वेऽन्वयः । प्रयोज्यत्वस्य द्वितीयशब्दगच्छत्यर्थे गमने आश्रयतासम्बन्धेनान्वयः । अपिशब्दार्थः समुच्चयः । तस्याश्रयतासम्बन्धेन सीतायामन्वयः । सीता गच्छतीत्यत्र वनमित्यध्याहार्यम् । रामकर्तृकवनगमननिष्ठप्रयोजकतानिरूपित-प्रयोज्यताश्रयः समुच्चयाश्रयसीताकर्तृकवनकर्मकगमनम् इति बोधः ।

अयं सर्पो रज्जुर्वेति सन्देग्धि ।

एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यज्ञानं संशय इत्युक्तम् । 'अयम्' इत्यनेन पुरोवर्ती कश्चित् पदार्थो धर्मी बोध्यते । तस्मिन् सर्पो रज्जुश्चेति परस्परविरुद्धौ तादात्म्यसम्बन्धेन भासेते । समानविभक्तिक-नामार्थयोः तादात्म्यं संसर्गः । सर्पो वा रज्जुर्वेति च कोटिद्वयम् । सर्पो वा इत्यत्र वाशब्दार्थो विरोधः । स च रज्जुप्रतियोगिको बुध्यते समभिव्याहारबलात् । विरोधस्य आश्रयतासम्बन्धेन सर्पेऽन्वयः । इति-शब्दार्थः प्रकारता । सर्पपदार्थस्य प्रकारतायाम् आधेयतासम्बन्धेनान्वयः । तथा च रज्जुप्रतियोगिकविरोधाश्रयसर्पनिष्ठा प्रकारतेति प्रथमकोटेरर्थः । एवमेव रज्जुर्वेति द्वितीयकोटेरप्यन्वयो बोध्यः । प्रकारताद्वयस्यापि निरूप-कतासम्बन्धेन धात्वर्थे सन्देहेऽन्वयः । इदंपदार्थस्य विशेष्यता-निरूपकत्वसम्बन्धेन धात्वर्थसन्देहे अन्वयः । एवञ्च, तादात्म्यसम्बन्धेन रज्जुप्रतियोगिकविरोधाश्रयसर्पनिष्ठा या प्रकारता, तादात्म्यसम्बन्धेन सर्पप्रतियोगिकविरोधाश्रयरज्जुनिष्ठा च या प्रकारता तदुभयप्रकारता-निरूपकः इदंपदार्थविशेष्यतानिरूपकश्च सन्देहरूपव्यापारः कर्तृनिष्ठः इति शाब्दबोधः ।

आ मुक्तेः संसारः ।

'आङ् मर्यादावचने' (पा. सू. १-४-८९) इति सूत्रेण मर्यादायामाङ् कर्मप्रवचनीयः । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' (पा. सू. २-३-१०) इति सूत्रेण मुक्तिशब्दात् पञ्चमी । तं विना मर्यादा । तेन सह अभिविधिरिति वृद्धोक्तिः । अत्र कालरूपा मर्यादा प्रतीयते । कालगतमर्यादात्वञ्च स्वप्रागभावाधिकरणकालवृत्तिः यः समभिव्याहृतपदार्थः तदनधिकरणत्वम् । अत्र आङर्थो व्यापकत्वम् । पञ्चम्यर्थो निरूपितत्वम् । मुक्तिपदञ्च मुक्त्यधिकरणकालप्रागभावपरम् । निरूपितत्वस्य आश्रयतासम्बन्धेन आङर्थे व्यापकत्वेऽन्वयः । व्यापकत्वस्य च स्वप्रतियोग्यवृत्तित्व-विशिष्टाश्रयतासम्बन्धेन संसारेऽन्वयः । स्वं=मुक्त्यधिकरणकालप्रागभावः । एवञ्च, मुक्त्यधिकरणकालप्रागभावनिरूपितस्वप्रतियोग्यवृत्तित्वविशिष्ट-व्यापकतावान् संसार इति शाब्दबोधः ।

उभयतः कृष्णं गोप्यः ।

उभयशब्दस्य पार्श्वद्वयमर्थः । आद्यादित्वात् सप्तम्यास्तसिः । अधिकरणत्वं तसेरर्थः । तस्य स्वनिरूपिताधेयतासम्बन्धेन गोपीष्वन्वयः । कृष्णपदोत्तरद्वितीयायाः सम्बन्धसामान्यमर्थः । उपपदविभक्तीनां शेष-षष्ठ्यपवादत्वात् । कृष्णसम्बन्धिपार्श्वद्वयनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताधेयता-वत्यो गोप्य इति शाब्दबोधः ।

अन्तरा नन्दं यशोदाञ्च हरिः ।

अन्तरेत्यव्ययं मध्यदेशार्थकमधिकरणशक्तिप्रधानम् । नन्दशब्दोत्तर-द्वितीयायाः यशोदाशब्दोत्तरद्वितीयायाश्च अवधित्वरूपसम्बन्धोऽर्थः । तस्य निरूपकत्वसम्बन्धेन अन्तराशब्दार्थैकदेशे मध्यत्वेऽन्वयः । अन्तराशब्दा-र्थैकदेशाधिकरणतायाः स्वनिरूपिताधेयतासम्बन्धेन हरावन्वयः । नन्द-निष्ठावधित्वनिरूपितयशोदानिष्ठावधित्वनिरूपितं यन्मध्यत्वं तद्देश-निष्ठाधिकरणतानिरूपिताधेयतावान् हरिरिति बोधः ।

अन्तरा हरिं न सुखम् ।

अत्र तु अत्यन्ताभावोऽन्तराशब्दार्थः । हरिशब्दः हरिविषयकभक्तौ लाक्षणिकः । द्वितीयार्थः प्रतियोगित्वम् । तच्च अन्तराशब्दार्थेऽभावेऽन्वेति । अभावश्च प्रयोज्यतासम्बन्धेन नञर्थाभावेऽन्वेति । एवञ्च, हरिभक्ति-प्रतियोगिकाभावप्रयोज्यः सुखाभाव इति बोधः ।

हरये नमः ।

उत्कृष्टत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारो नमःशब्दार्थः । स च व्यापारः क्वचित् करशिरःसंयोगादिरूपः, क्वचित् ईदृशशब्दप्रयोगरूपः । अयं व्यापारः प्रयोक्तृनिष्ठ एव प्रतीयते । अपकृष्टत्वमपि प्रयोक्तृनिष्ठमेव प्रतीयते, शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । चतुर्थ्यर्थः आश्रयत्वम् । अथवा अपकर्षकबोधानुकूलव्यापारो नमःपदार्थः । अपकर्षो व्यापारश्च प्रयोक्तृ-गतौ । अवधित्वं चतुर्थ्यर्थः । तस्य निरूपकतासम्बन्धेन अपकर्षेऽन्वयः । हरिनिष्ठावधित्वनिरूपकस्वापकर्षकबोधानुकूलः स्वव्यापारः इति बोधः । अत्र स्वः प्रयोक्ता । हरिनिष्ठोत्कृष्टत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारः प्रयोक्तृनिष्ठ इति बोधः ।

एषोऽर्घ्यः शिवाय नमः ।

नमःशब्दार्थोऽत्र त्यागः। त्यागश्च स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनम्। चतुर्थ्यर्थः उद्देश्यत्वम् । तच्च स्वत्वभागितया त्यागजनकेच्छाविषयत्वम् । नमःपदार्थत्यागस्य विषयताविशेषसम्बन्धेन अर्घ्येऽन्वयः । शिवोद्देश्यक-त्यागविषयोऽर्घ्य इति बोधः ।

प्रजाभ्यः स्वस्ति ।

स्वस्तिशब्दस्य मङ्गलमर्थः । सम्बन्धश्चतुर्थ्यर्थः । प्रजासम्बन्धि मङ्गलमिति बोधः ।

स्वस्त्यस्तु गोभ्यः ।

अत्र आशिषि लोट् । आशीश्च शुभाशंसनम् । तस्य विषयतासम्बन्धेन

असधात्वर्थे भवने अन्वयः। गोसम्बन्धिमङ्गलकर्तृकमाशीर्विषयभूतं भवनमिति बोधः।

स्वस्त्यस्तु सर्वजगताम्।

अत्र 'सर्वजगताम्' इत्यस्य 'अस्तु' इत्यनेन अन्वयः। न तु स्वस्तिशब्देन। अत एव चतुर्थी न। सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। स्वस्तिकर्तृकं सर्वजगत्सम्बन्धि आशीर्विषयभूतं भवनमिति बोध इति शम्॥